

ПОДАТКОВІ УХВАЛИ ЗА КАЗИМИРА ЯГАЙЛОВИЧА В ПОЛЬЩІ.

Написав С. ТОМАШІВСЬКИЙ.

ВСТУПНІ ЗАМІТКИ.

Значіння податкової свободи в середніх віках взагалі. Інтерес тих студій для нас.
Метода сеї праці. Жерела.

Пятнайцятий вік в історії Польщі займає дуже важне місце не так для поверховного блиску польської держави, як для тих перемін, що відбули ся у внутрішніх відносинах її. В тім часі боротьба станів з центральною королівською властю переходить від духовенства до стану шляхти. Зразу головним політичним чинником була олігархія, що розпоряджала польською короною після смерти Казимира Великого. В короткім часі в політичний рух втягали ся чим раз ширші круги шляхотства, так що протягом XV в. вироблюють ся такі внутрішні відносини, які опісля з початком XVI ст. одержали остаточну правну санкцію. Рух сей автономії шляхотського стану проти центральної влади обертав ся найбільше коло трох головних постулатів: 1) податкова вільність, 2) ограничене воєнної влади короля, 3) участь в інституціях законодавства. Перший з тих пунктів беремо саме тепер під розвагу, тому що він у середньовічних політичних еволюціях безперечно займає перше місце.

В Англії прим. один з найважніших, правдиво конституційних параграфів (§. 12) Великої хартії вільности (1215) усував королівську самоволю в назначуванню податків: ніякий податок не може бути наложений инакше, як спільною радою держави. Річ проста,

що разом з добутком такого права родились ріжного закрою ради, збори, інакше — тут початок середньовічного парламентаризму. Де лишень стани уміли добути від корони певні привілейні податкові уступки, там слідом за тим розвивались парламентарні інституції.

У Славян, натурально, такі привілеї появляють ся пізнійше, найперш у Чехів, де вже в р. 1310 король Ян Люксембурґський дає чеській шляхті привілей податкової вільности¹⁾. Король не міг домагати ся походу за границі краю, зрік ся всіх податків окрім податку на коронацію та на випадок подружжя королівської дочки. В Чехії не малий вплив на розвиток парламентаризму мала ся обставина, що сей край був складовою частию німецької держави і для того то згодом добувають і міста право репрезентації у чеськім соймі.

Податкову свободу добула польська шляхта аж в другій половині XIV ст. у звістнім кошицькім привілею (1374), що опісля стає фундаментом зросту, значіння і переваги шляхти над королівською властю і над низшими станами. При кожній грошовій потребі доконечним було скликати до життя упривілейовані верстви та послухатись їх голосу. Тут отже ієнеза не лишень репрезентаційного сойму, але й провінціональних соймиків, що здобувають собі найважнійше становище в політичнім житю Польщі. Одначе напрям розвитку сих інституцій тут иньший як на Заході, а навіть в Чехії, — він виключно шляхотський. В часі, що ним занимаємо ся, внутрішні польські відносини представляють переходовий стан, взаємини помалу проявлювались, набирали чимраз виразнійших форм, в круговорот політичного життя втягла ся ціла шляхотська суспільність. Вона уміла так сильно угрупувати своє виключне упривілейоване становище (побіч духовенства), витворити т. зв. шляхотську демократію, що перетревала без ніяких змін аж до кінця самостійної Польщі.

Представлене сих початкових відносин, о скільки вони ґрунують ся коло податкових справ повинно мати значний інтерес і для нас Русинів. Землі Галицької Руси, прилучені в р. 1340 до державного організму Польщі, звільна ассімілювались що до правно-політичних справ, а в р. 1435 землі Руські були вповні зрівнані що до своїх прав і привілеїв з чисто-польськими краями. Від тоді руська шляхта бере живу участь в горячковім житю великополь-

¹⁾ В сусідній Угорщині ще в р. 1222 Великий привілей (Андрія II) увільнив угорську шляхту від податків і нормував сойм.

ської та малопольської шляхти. Студії над початками польської шляхотської демократії мають для нас ще й те значіння, що вони кидають також світло на ієнезу перестрою литовсько-руської суспільності з давніших відрубних форм на польський лад, перестрою, що стався протягом головно XVI ст.

В отсій праці я зібрав усі податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі. Мушу завважати з гори, що говоритиму тільки про польські ухвали, себто що пропускаю зовсім такі ухвали литовські, мазовецькі та пруські. Не думав я й дати повну картину польської скарбовості другої половини XV ст., через те обговорюю тут тільки при нагоді оподатковане міст, на стільки, на скільки вони обійняті податковими ухвалами польських соймів. Не вважив я тут і торговельного мита й таких скарбових доходів як соляні жуپی та різні міські акцизи. Ледви подекуди я згадую про них. Причина сему одно те, що така тема була б за широка, а друге те, що мало маємо жерел. Тай взагалі більших документів з податковими ухвалами дуже не багато; найчастіше наші жерела — то тільки побіжні згадки у Длугоша, що часто навіть пропадають в його оповіданню і годі порозуміти, з якою податковою ухвалою маємо діло.

Нашу працю ми поділили ось як:

А. Історія податкових ухвал за Казимира Ягайловича.

Б. Податкова організація за К. Я—ча.

Перший розділ, що має бути більш історичним оглядом, поділено ще на п'ять відділів, залежно від причин і внутрішніх обставин, що домагались надзвичайних податкових ухвал. Відділи є такі:

I. Податкові ухвали до Казимира Ягайловича.

II. Від р. 1447—1455 себто податки ухвалювані в початках пановання Казимира. Вони були призначені на поправу скарбу, на оборону Руських земель від Татарів, вкінці одна з них (1455) на війну з орденем, що почалась в р. 1454.

III. 1455—1470. Це найважливіша фаза в оподаткованню Польщі XV в. не тільки задля великого числа ухвал і для висоти податків, до якої ніколи пізніше податки не піднеслися, але й для того що тут оподатковане обіймає також шляхту. До р. 1466 потреби Пруської війни змушували шляхту годитись на нові податки, а опісля мотором сим була справа заплати наємним військам.

IV. 1470—1479. Це час т. зв. династичної політики короля і коло тих головно справ обертаються податкові ухвали того часу.

V. 1480—1492. В тім часі податки ухвалювано для забезпечення східних границь держави від Турків. З причини неприхиль-

ности шляхти і знеохоченя короля ухвали йдуть пиняво і повертають до давніх форм, дарма, що в останніх двох фазах видно було змагання до реформи податкової організації.

Другий головний розділ обіймає:

I. Форми оподаткування.

II. Оподатковане поодиноких станів.

III. Способи накладування, вибираня податків і податкового поступованя. Закінчене.

Найважнішим жерелом для сеї розвідки був VI том Польської Історії Длугоша (Краків 1878), де згадують ся майже всі податкові ухвали, одначе, на жаль, лишень поверховно, так що він не дає ніякого майже материялу до докладного образу оподаткування. Найліпший матерьял до подібних студий се побіч центральних урядових рахунків — податкові універсали. Перших не маємо (принаймні виданих) ані одного, натомісць маємо кілька універсалів, що подають менше-більше докладно розмір поодинокі ухвали. Вони надруковані в кодексі Бандке *Jus Polonicum* та Е. Рачинського *Codex diplomaticus Majoris Poloniae*. Важний також *Codex epistolaris saec. XV ed. Sokołowski-Szujski* (Краків 1876). Інші жерела подамо в дописках.

Як підручниками користувались ми: О. Бальцера *Corpus juris polonici med. aevi* і А. Павінського *Sejmiki ziemskie*. Перша книжка се реєстр середньовічних ухвал як таких, що документи до них переходились до наших часів, так тих, що лишень згадують ся в літописах. Найбільша частина зазначених тут податкових ухвал належить до сеї другої категорії. Одначе реєстр сей показав ся неповним: з одного боку опущено тут дещо через недогляд, з другого появилось кілька нових жерел Сї згадано в праці А. Павінського¹⁾. Деякі архівальні документи, знайдені пок. професором, мали бути ним видані в збірці документів до панованя Казимира Ягайловича, але смерть не дала йому виповнити намір, тому то поки що його книжка мусить мати подекуди жерельну вартість.

¹⁾ Про неї див. просторе наше справозданє в XVIII т. Записок.

А. Історія податкових ухвал за Казимира Ягайловича.

I.

Податкові ухвали до Казимира Я.

Кошицький привілей і його значінє. Надзвичайний податок з р. 1404. Перший земський скарб. Скарбовий заряд на Руси за малолітства Владислава. Лихий стан коронного скарбу. Податок з р. 1441.

Аби порозуміти характер, значінє та організацію податків за панованя Казимира Ягайловича, доконче потрібно сягнути до того жерела, де всі появи з польської скарбовости в ті часи, що ми обговорюємо, мов би ниткою звязані. Такою дуже важною історичною хвилиною є кошицький привілей Людвика Угорського в 1374 р. Се немов підвалина тої шляхоцької будівлі, що дає польській шляхті окреме становище в державно-суспільнім житю. Причини, через які головний хід польського політичного життя пішов сею, а не иншою дорогою, лежали головнò в тих політичних ситуаціях, що переходила польська держава після того, як вимерла п'ястівська династія. На лихо, тоді як Польща опинила ся в дуже корисних обставинах для зросту наверх, настають часті крізіси в її королівській династії. Польська шляхта, лиш за малою виїмкою, при таких випадках опинила ся в тім стані, до якого доводить почуте панованя в даній обставині, почуте незалежности й власти навіть орудувати короною.

Такою хвилиною, дуже зручно використаною до еґоїстичних цілей, була справа наслідства трону після Людвика Угорського. Король огранничив себе, чи властиво своїх наслідників у власти. Воно чудно виходить на око, що король, зрештою розумний, добровільно пристав на таку згоду. Не треба одначе забувати духа часу, згаданого у вступних замітках (Людвик панував у себе над шляхтою свободною від податків). З другої сторони ми можемо се пояснити тим, що він не клав великої ваги на польську корону, а хотів тільки ціною ограниченя своєї власти задержати при Угорській короні Червону Русь. Польська шляхта за признанє прав на трон дочці Людвика визволила ся від послуг публичних та військових, від усяких дачок, бранок і податків. Вона позволяє лиш, аби селянин від кожного лану платив для короля еталій податок по два гроші, що звав ся поральним, подимним або королівщиною. Крім того вона бере на себе обовязок краєвої оборони.

Похід за границі країни мусить бути відповідно нагороджений. До будованя нових замків причинає ся шляхта на стілько, на скілько сама на те позволить, а то мусить їх будувати сам король власним коштом¹⁾.

Тут не місце характеризувати сей привілей, як далеко сягав в своїх наслідках взагалі, — ми звернемо увагу лишень на те, що йде до нашої теми.

З кошицького привілея виходить, що хоч би як потрібно було побільшити скарбові доходи, король може зробити се лишень за згодою шляхти. А consensus свій могла шляхта давати або на загальних з'їздах із усеї Польщі (*conventio generalis*), або на почастих, провінціональних з'їздах (*conventio particularis*). І справді, на скільки ми можемо дізнати ся з жерел, усі надзвичайні податки після 1374 р. були наложені й зібрані за згодою шляхти в тій чи сій формі. Звичайно, з часом такі материяльні способи як гроші тратять на ціні, то й пізнійше треба їх мати більше, аби можна купити то само, вже не кажучи про те, що з часом ростуть і ріжні державні потреби. Тим то незвичайно короткозора була політика тих, хто думав, що подимного податку вистане на всі часи. Така була тота політика, як подивимось на неї з безсторонного історичного становища, алеж вона була незвичайно хитра, як глянути з точки станово-егоїстичних інтересів шляхоцької суспільности: ма й же з а к о ж д и й consensus король мусить платити. Таким способом ростуть швидко права шляхоцького стану, і вкупі з тим настають такі державно-суспільні порядки, які бачимо в Польщі від XVI ст.

Докладніша звістка про надзвичайну податкову ухвалу є в Длугоша під 1404 р.²⁾: покладено на королівській раді викупити від хрестоносців Добжинську землю. Ціна була 40.000 черв. зол. Се була така велика сума, що її важко було зібрати зо звичайних скарбових доходів; задля того король Владислав скликав соймики, а в осени сего-ж року загальний сойм до Нового Міста Корчина, де за загальною згодою пралатів, панів і шляхти усього королівства ухвалено надзвичайний податок по 12 гр. від кожного зайнятого лану, в що почислено і звичайне 2-грошеве подимне, тож властивий надзвичайний податок чинив тільки 10 гр.

Шляхта дуже добре тямилася кошицький привілей, через те до сеї податкової ухвали з 1404 р. додано застереження, що се податок

¹⁾ Привілей надрукований у Бандке *Jus polonicum* ст. 184.

²⁾ Длугош III, 558.

надзвичайний тай одноразовий, тож аби на далі не став обов'язковим¹⁾. Ще до ухвали з 1404 р. зауважити треба, що королівський проєкт в сій справі був мабуть трохи инакший, а власне домагав ся грошової підпомоги з кишені самої шляхти²⁾. Але-ж вона держалась буквально кошицького акту і міцно стояла на принципі, що шляхта особисто зовсім вільна від податків і через те ухвалено, аби сей тягар упав на самих селян. Иньше діло було зі шляхтою, що не мала селян; отся, як і иньші селяне, платила звичайно ланові податки. Невідомо, чи й на міста наложено подібний податок, знаємо одначе, що Краків дав 10-ту часть цілої суми викупна себто 4.000 зл.³⁾. Се мабуть не звичайний податок, а з гори визначена грошова підмога.

При сій ухвалі мусимо зазначити й те, що тут уже виступають податкові збирачі не від короля, а вибрані шляхтою. В їх руки дають дідичі гроші зібрані від селян. Отсе перша поява земських збирачів, що мають дбати про те, аби гроші призначені на публичну справу були відповідно стягнені та видані на відповідну ціль. Як бачимо, шляхта вже рано старає ся придбати собі вплив на фінансові справи, і се прямоване показало ся в пізнійшій розділі скарбу тай у переході адміністрації державних доходів з рук володаря до шляхти.

Є ще згадка про податок перед 1404 р., а то під р. 1399⁴⁾: в Серадзькій землі був тоді з'їзд (*consilium generale*), де крім достойників була й шляхта⁵⁾. Між иньшим там ухвалено: аби кожний шляхтич від кожного селянина дав пів гроша, шляхта же, що не мала селян, по два гроші. Зібрані гроші мають бути дані до земського скарбу (*ad thesaurum terrestre*). Хто-б не хотів заплатити сей податок, тому збирач (*exactor*) забере вола, коли-ж би упирав сь, то й за се має бути покараний карою *pancznadziesze*, і сї гроші теж йдуть у земську касу.

Скільки можемо виснувати з сеї згадки, то сей податок не був такий самий, як усі пізнійші, що до них давав би ініціативу король, змушений державними потребами. Се, бачить ся, ухвала зовсім окрема, провінціяльна, спонукана потребами самої Серадзької землі. Так треба думати поперед усього по тім, що гроші мали бути

¹⁾ Codex diplom. Pol. ed. Muczkowski 369.

²⁾ Павіньський *Sejmiki ziemskie*, Варшава 1895 ст. 4.

³⁾ *ibidem* нотка.

⁴⁾ *ibid.* 10; також див. Додатки N. 119.

⁵⁾ *per nobiles viros terre S. dignitarios et alios nobiles.*

зложені до земського скарбу сеї території. З другого боку треба піднести сю ухвалу от через що: з неї виходить, що вже в кінці XIV ст. шляхта вміла в певній хвилині обернути податок виключно на свою загальну користь, збираючи його в окрему земську касу, що була очевидячки під земською управою.

Після 1404 р. жерела якийсь час мовчать про надзвичайні податкові ухвали¹⁾.

Найбільший вплив на скарбові справи мала шляхта, або краще олігархія, за малолітності короля Владислава Варненчика. Для орудованя всякими скарбовими доходами, як подимним, митами, жупами, коронними добрими і т. и. вибрано земських провізорів²⁾. На Русі, що в відносинах правно-політичних зрівнала ся з иньшими провінціями від 1435 р., у Львові був з'їзд 1438, де ухвалено, аби руський воевода Одровонж і перемиський староста Сенько Сенявський були збирачами й орудниками скарбових доходів і видавали тільки для загального добра за відомостию загалу шляхти. Супроти короля запевнено собі обопільну відвічальність і оборону³⁾. Се була чимала переміна, її можна було виправдати тільки виїмковим станом Русі супроти Татарів⁴⁾. Мабуть центральний скарбовий уряд дуже надуживав своєї влади, коли руська шляхта ухвалила таке, як було потім в XVII ст.⁵⁾.

Кілька неділь після того (грудень 1438) молодий Владислав узяв керму уряду. Від тоді перестало, бодай формально пановане опікунів і провізорів, державна адміністрація вернула ся до давних форм. Кажемо: формально, бо над недосвідним королем панувала по давньому олігархія серед великого безладя. А про те ся олігархія міцно держалась кошицького привілея, бо при першій потребі грошової підмоги мусіла обертатись до загалу шляхти. Пановане Владислава Варненчика привело до цілковитого упадку господарку королівських дібр і доходів, так що від тоді вона стає нужденною, і на кожду потребу треба надзвичайного податку.

¹⁾ Павінський (ст. 7, 8) на підставі поданої ним записки судової книги Ленчицької землі (Додаток N. 3) догадуєть ся про якусь податкову ухвалу з р. 1411. Бєть се судово записка з р. 1412 про слідство проти двох братів, що їх отець бувши земським колектором мав присвоїти собі певну суму. Догадка правдоподібна, але не безумовно: се може бути або ремінісценція з р. 1404, а як лучить ся з окремою ухвалою, то може вона подібна згаданій сєрадзькій.

²⁾ Длугош IV 547.

³⁾ Codex epistolaris saec. XV t. II ed. A. Lewicki N. 250.

⁴⁾ Павінський с. 48.

⁵⁾ *ibid.* 49.

Коли король пішов на Угорщину, прикрий фінансовий стан примусив його обернути ся з проською за грошовою підмогою до шляхти в 1441 р., і взято податок по 12 гр. від лана¹⁾.

Як бачимо, в усім сїм періоді від 1374 р. аж по кінець пановання Владислава Варненчика шляхта, добувши раз повну податкову свободу, дуже міцно держить ся сего свого привілея, роблячи залежною від свого дозволу всяку ухвалу, що змушує наложити надзвичайний податок. Та в сїм періоді ще не так конче потрібно ухвал надзвичайних податків, бо з одного боку державні потреби були тоді ще невеликі, а з другого — польська скарбовість ще не була так потонула в западні баламуцтва й безладя як воно вже було під кінець сего часу; ось чому ледви двічі узято 12-грошевий податок від лана, та крім того знаходимо кілька менших вказівок. Оподатковані селяне, шляхта, що селян не має, і міста. Шляхта дозволяючи податок, застерігає собі від короля признанє його добровільности; ще більше — вона не хоче більших фондів, призначених на цілі загально-державні, віддати в виключне орудуванє королеви, але віддає збір грошей і догляд над їх ужитком вибраним споміж себе збирачам. Бачимо навіть сліди змагання відділити зо всім особисті доходи короля від загально-державних (*thesaurum terrestre* сєрадзької землі). Кінець сего періоду визначає ся упадком королівського скарбу, бо через малолітство короля адміністрація переходить в руки олігархії, що заводить в коронних добрах грабіжне господарство. Супроти того загал шляхти старає ся вплинути на скарбову адміністрацію, віддаючи її в руки земських урядників. Настанє пановання Владислава не перемінює тут нічого, крім одної форми. Королівський скарб котить ся швидко в безодню.

II.

(1447—1455).

Податкова ухвала сойму в Пйотркові 1447. Податок землі Руської 1450. Ухвала корчинська 1451. Ухвала р. 1453. Привілей податкової свободи р. 1454. Початок пруської війни. Церєвський привілей і ншавські статuti. Ухвала под. під Лашином і в Пйотркові 1455. Проект малопольської шляхти.

Не довго після коронації Казимир скликав загальний з'їзд у Пйотрків (24 серпня), де взяла уділ і посполита шляхта²⁾. На соймі зроблено декотрі важні реформи на полі судівництва та

¹⁾ Павіньський 51 нот.

²⁾ Длугош V, 37.

декотрі реформи митові, впорядкованя монети і т. и.¹⁾. Як скарб був порожний, а коронні добрі позаставлювані, то аби дати змогу молсдому королеви зробити скарбові реформи та викупити позаставлювані добра, всі зібрані ухвалили в один голос надзвичайний податок²⁾: кождий селянин від кожного лана, як з дібр королівських, так і всяких иньших має зложити 12 грошів (*unum fertonem*). Але в сїм має міститись і звичайне 2-грошове подимне. Ся ухвала обіймає й міщан: хто з них оре і обробляє лан, платить 12 грошів, хто пів лана — 6 грошів. Речинець: час між Різдвом і Попельцем.

Ухваливши податок, шляхта не проминула, в почутю залежности його від її *consensu*, узяти в свої руки переведене сеї ухвали. Через те збирачами настановляе не урядників королівських, а виборних (*deputati collectores*). Ся проява, як ми бачили, не нова, а така, що повстала вкупі з потребою наложити надзвичайний податок. Тут вона на стілько варта уваги, що шляхта протягом 40 років з верхом не тратить провідної нитки своєї політики. Мусимо піднести й те, що шляхта, беручи в свої руки збиранє, а за тим і орудуванє податковими грішми, поволи входить і в права, що доти служили тільки королеви, а то тим, що вкупі з надзвичайним податком попадає ся в її руки і подимне, призначене доти виключно на королівські потреби. Значить, се не тільки завязок пізнійших реформ із перших років XVI ст., але й повного відібраня в короля виключного права на поральне, що переведено за Владислава IV.

Маючи на увазі те, що надзвичайного податку не ухвалювано від довшого часу, мусимо піднести, що шляхта зі свого боку не застерегла собі при ухвалі 1447 р. королівської запоруки, що привілей податкової свободи тим не нарушає ся: треба думати, що шляхта бачила зовсім оправдану причину оподаткованя³⁾. З другого боку не треба забувати, що при виборі Казимира Ягайловича Поляки були в дуже некористнім стані, коли радше просили його прийняти корону, ніж обдарували його нею. Король був паном ситуації, шляхта, або красше пани, старались не відпихати нового короля. Через те й звичайну присягу на привілеї при коронаційнім акті відкладено на потім.

Але Казимир немов би не вмів оцінити прихильности шляхти для себе і довго барив ся з потвердженням шляхоцьких прав та при-

¹⁾ Длутос V, 37—38; Вандке 252—8.

²⁾ IX розділ статуту у *Jus pol.* 258.

³⁾ Павіньский с. 58.

вілеїв. Він виїхав на Литву і не хотів стикатися з Поляками, боючись запрягти привілеїв. Не зробив сего і на загальному сеймі в Пйотркові, що відбувався в грудні 1449 р. Через те повстав між шляхтою жал і недовіра до короля. В Малопольщі повстала зараз опозиція проти короля, котру вів і піддержував кардинал Олесніцький.

На загальному з'їзді 1451 (17 червня), четвертим з черги, годі додати, аби між шляхтою і королем був якийсь конфлікт: мабуть догода амбіції кардинала Збігнева втихомирила опозицію. Отже ухвали відбулись без усякої перешкоди¹⁾.

Із Пйотркова пішов король у Малопольщу у Нове Місто Корчин, де в липні 1451 р.²⁾ відбувався з'їзд шляхти землі краківської, сандомирської та люблінської³⁾. На дневну чергу покладено справу — забезпечити границі від татарських набігів⁴⁾. На думку шляхти, не слід було ухвалювати загального походу, намість того дозволено зібрати одноразовий надзвичайний податок по 6 грошів від лана⁵⁾. Зібрані гроші (якими збирачами, королівськими чи земськими в Длугошу не сказано — мабуть земськими) мали бути віддані в руки двох воеводів, краківського і сандомирського та двом зі шляхти. Причина сего віддання орудування грошима згаданим функціонерам та мандат для них міститься у словах Длугоша: *non nisi pro ardua distribuendos*. Шляхта просто не вірить урядови, що він, як треба, уживе гроші, через те віддає їх земським відпоручникам.

От тільки про сю ухвалу говорить Длугош, а иньшого жерела ми не маємо, через те про неї годі сказати що-небудь докладніше. В усякім разі певно то, що тут оподатковано селян; чи й міщан і безчиншову шляхту, годі твердити на певно, хоч воно дуже імовірно, з огляду на аналогічні ухвали попередні і дальші.

Сим разом малопольська шляхта держалась уміркованої політики супроти короля, дозволяючи сей податок без огляду на те, що король не схотів потвердити привілеїв. Неохота знов зросла, коли

¹⁾ Є сліди, що Руські землі платили якийсь податок на початку 1450, але се мабуть провінційальний податок. Він був призначений „*in subsidium Alexandri, palatini Moldaviae*“. Король видав про нього 15/III заповість податкової свободи для руської шляхти (Рикачевский *Inventarium docum. privil.* 68).

²⁾ Длугош V, 87.

³⁾ *ibidem*.

⁴⁾ Павіньский 59.

⁵⁾ Длугош V, 87.

після смерті Свидригайла (1452) Луцк попався в руки Литвинам проти первісної згоди з Свидригайлом, по котрій він мав дістати ся Польщі. Виступили з міцними закидами проти короля і на королівській раді у Кракові (1452) і на сєрадзькій соймі, де відмовлено військової помочи проти опольського князя, і навіть мали вийти такі сцени, як каже Длугош, що король упав навколїшки перед панами і молив здержати ся¹⁾. Справа протягла ся аж до 1453 р. і на день св. Івана Хрестителя скликано загальний сойм до Пйотркова²⁾, де під загрозою заложити загальну конфедерацію і навіть скинути з трону Казимира, король піддався і присяг заховувати привілеї³⁾. Се потверджене⁴⁾ доволї загальне, через те шляхта не могла вдоволити ся ним і від тоді пильновала при всякій нагоді добути від короля якийсь окремий привілей.

Чекали не довго. Татарські набіги нищили Руські землі, досягаючи аж під Львів. Казимир мусів подумати про способи поради на се. Для того мали служити поперед усього окраїнні замки⁵⁾. На жаль, вони були позаставлювані і в дуже лихій стані. Тож треба було грошових засобів, аби їх викупити та укріпити. Король обернувся до шляхти просячи податкової підпомоги, як бачить ся, вкінці 1453 р. Ухвалено надзвичайний податок по шість грошів від лана⁶⁾. Зроблено се очевидно на земських соймниках обох частин корони⁷⁾.

Незабаром після сеї ухвали вийшов (14 марта 1454) з королівської канцелярії у Кракові лист, де знов потверджує ся шляхоцький привілей свободи від податків, ось як: остатний збір уставлено „по добрій власній і вольній“ волї пралатів, панів і шляхти; тим на далі вони не будуть обовязані і до того ніяк не можуть бути силовані; усі дотеперішні свободи лишають ся непорушені; лишає ся тільки звичайне 2-грошєве подимне⁸⁾.

¹⁾ Длугош V, 114.

²⁾ Длугош V, 139.

³⁾ пор. Павіньский 82.

⁴⁾ Бандке Jus pol. 264.

⁵⁾ Павіньский Sejm. ziem. 65.

⁶⁾ ibid. 66—67 нот.

⁷⁾ Під 1453 р. 25/9 маємо жерельну звістку про податкову ухвалу бжеської землі. На кошти подорожі для посла до короля (що жив у Литві) зібрана на соймику шляхта ухвалила: шляхтич, що має селян, повинен дати по півгроша; ті, що не мають — по 1 гр.; коршма і млин по пів гр.; збирачі виборні, за недбальство мають забирати худобу (Павіньский S. Z. додатки нр. 11, 5, також ст. 45).

⁸⁾ Павіньский Sejm. ziem. 67 нот. Документ заповіджений в загальній колекції актів до часів Казимира Я.

В тім самім році (1454) король прийняв підданство пруських станів у Торуні та Ельблонзі, що було початком довгої пруської війни. Але справа прилуки Прусів до Польщі не була така легка, як зразу видавало ся. Казимир переконав ся, що при помочи міст і пруських станів та нечисленного свого затяжного війська не переможе сили хрестоносців. Стан королівського скарбу від довшого часу був неможливий, через те годі було думати ані про нові затяжні полки ані щоб грішми спонукати чеських наємників, аби покинули хрестоносську справу.

Король мусів покликати шляхту до зброї. Великопольській шляхті наказано іти під Хойніце. Зібрана під Цереквицею шляхта згодила ся рушити власним коштом під Хойніце, але за те король видав 15 вересня 1454 р. т. зв. цереквіцький привілей¹⁾, „велику хартию“ польської шляхти. Тут обговорено становище великопольської шляхти в соймках і земській самоуправі та королівську власть праводатну, судову та адміністраційну. Сей привілей незвичайно важний в політично-суспільнім розвитку шляхти, як один з головних стовпів шляхоцької волі — основних перемін чи постанов на полі польської скарбовости в нім нема, подано лиш деякі другорядні порядки що до збору податків і заряду жупами та митову реформу в напрямку повного скасування мит, „що заведено недавно і без ухвали загального сойму“.

Щож дала за те шляхта королеви? Стидке розбите під Хойніцями.

А про те крок великопольської шляхти знайшов наслідників. Коли після розбитя король покликав малопольську шляхту, мусів видати т. зв. нешавські статuti²⁾.

Так само і в сїм, обширнійшій від цереквіцького, статuti нема нічого нового про податки, навіть нема ще тут застереження, що на податкову ухвалу треба доконче згоди земських соймків, хоч виразно зроблено тут застереження супроти скликування до загального походу. Не вважаючи на те, в статі: *De exactionibus regalibus* уміщено перло шляхоцької волі: „Г. в. король не має на далі і на віки збирати ніяких нових податків від селян як духовних так

¹⁾ Бандке 265.

²⁾ 11 падолиста для земель краківської, сандомирської, люблинської, радомської та вісліцької; 12 для земель великопольських; 16 для землі сєрадзької; 23 загальний, а до того ще 11. XII (під Радзимом) окреме для землі холмської (*Bobrzyński O ustawodawstwie nieszawskiem*; *Bandkie Jus. pol.* 270).

і сьвіцьких осіб, але має бути вдоволений поральним, від кожного лана два гроші¹⁾.

Інші статі про податки і взагалі скарбовість менше-більше подібні до попередних цереквіцьких, характеру більш адміністративного, про них буде говорено низше.

„Тринацятилітня пруська війна дала взагалі чимало нагід скріпити становище шляхти. Поперед усього безперестанна потреба грошових засобів в формі надзвичайних податків, попри кількаразову потребу загального походу викликала безперестатний рух шляхти в напрямку добування собі чим раз важніших прав. Серед тих відносин розвила ся податкова система, розширила свої основи і прийняла такі форми, що протривали віки²⁾).

Хоч пруська війна була ведена в доволі удачних обставинах, а про те мало яка війна в Польщі взяла більше жертв. По части винен сему недосвід короля, недостача у него військових здібностей, нездарність шляхетського війська, особливо для здобування твердинь — але найбільше винні тут внутрішні відносини Польщі, а спеціально те, що до кожного загального походу, до кожної найменшої податкової підпомоги треба було згоди й дозволу всієї шляхочької суспільности.

Видавши нешавські привілеї король пішов на чолі шляхти зимою через Вислу та обляг невеличке укріплене місто Лашин. Усякі змагання добути його були даремні. Тоді шляхта переконала ся, що до такого веденя війни ліпше наємне військо, через те зібравши ся в таборі під Лашиним вона позвіл дає на податок 12 грошей від кожного селяньського лана (початок 1455 р.)³⁾. Розіслано збирачів. Але чи спосіб ухвали, чи інші обставини не дали здійснити ся тій ухвалі. *Sed tardius omnia pro necessitate indigentium movebantur*, каже тут Длугош⁴⁾.

¹⁾ Jus. pol. 274. Незвичайно важний параграф, що йде до обмеження королівської господарки в коронних добрах: „Як добра й посілости нашого королівського стола призначені в принципі не виключно для нашої особи, але й для оборони і удержання всієї держави, то обіцяємо: що не заставлятимемо замків і земель, де є староста; а хто-б в застав прийняв, тим самим тратить гроші“. Як бачимо, ся течія — обернути державні доходи виключно на потреби держави, що визначила ся давно, приймає чим раз виразніші форми. Тепер ясно висказано основний погляд шляхти на характер і призначеня коронних дібр.

²⁾ Павіньский 82.

³⁾ Длугош V, 198.

⁴⁾ *ibid.*

Через те зараз на загальнім соймі, що відбув ся в маю тогож року¹⁾ в справі пруської війни, піднесено у-друге податкову справу. Сюда прийшли заступники пруських станів просили двигнути новий загальний похід, особливо на поміч Королівцєви, обложеному хрестоносцями „бо королівські наємники через недостачу грошей вдоволяють ся обороною міських мурів, а ніяким чином не хочуть вийти в чисте поле і завдати рішучу битву“²⁾. Але рада прийняла за відповідне не скликати загального походу всіх земель на се літо, бо то річ „дуже коштовна й важка, і навіть непотрібна (*sumptuosa et nimis onerosa imo nec necessaria*)“, особливо зваживши мале число неприятелів, з котрими легко можуть бороти ся королівські наємники³⁾.

На перший погляд бачить ся, немов би король і його порадиники забули, що ведуть війну наступну, не відпорну. Але взявши на увагу нужденні наслідки попередних походів польської шляхти (під Хойніце й Лашин), ми переконаємо ся, що такий кінець справи був для Казимира бажаний. Він міг більше надіятися на добрий кінець з наємними вояками, як з шляхтичами, аби тільки дано засоби їх оплатити. Для того повторено (на пйотковськїм соймі) податковий проєкт, що й ухвалено (12 гр. від лана)⁴⁾. Але соймові пани не зважили ся остаточно прийняти сей податок без згоди шляхти, заступників котрої не було доволі на соймі; через те відослано його ще на провінціяльні сойми. За одним заходом назначено речинець другого загального з'їзду на день св. Івана Хрестителя.

Проект податку обговорено тепер на соймниках, великопольськїм і малопольськїм. Але згоди в ухвалах не було. Великополянє з огляду на сусідство війни⁵⁾, згодили ся без ніякої опозиції на податок і зараз узяли ся збирати його. Инакше вийшло в Мало-польщі. Тут шляхта поклала умовою своєї згоди: аби всі державці королівських дібр віддали половину своїх доходів. Така умова значила не що, як забите справи, бо державці ніяким чином не хотіли згодити ся на се⁶⁾.

Становище малопольської шляхти не треба пояснювати виключно опозиційними мотивами, немов би сю умову покладено тільки для того, аби провалити справу. Се був крок добре обдума-

1) Длугош V, 203.

2) *ibid.*

3) *ibid.*

4) *ibid.*

5) *ibid.*

6) Длугош V, 204.

ний і навіть розумний, що йшов до рівномірного розложення податків. Се змагане, як побачимо, стане ширше і виразнійше трохи пізнійше. Тепер сеї умови не прийнято, одно тому, що вона була доволі ненадійна, а друге тому, що звалювала тягар дуже односторонно: атжеж і сама шляхта тай духовенство особисто не платили ніякого податку.

Землю краківську та иньші малопольські удалось врешті спонукати, аби приняла проєкт податку¹⁾. Та ще при нагоді пйотрківської ухвали додав Длугош свою замітку, що вона *magis placida quam utilis* — і воно справді так було, бо користь із неї по кількості не відповідала потребам. Отже король обернув ся в иньший бік. Аби заплатити наємникам, він забрав із костьолів інзенських, вроцлавських та познанських, за згодою біскупів, дорогі річи на застав²⁾. Не вважаючи на все те, король мусів ще зі шляхтою пійти в осени на ново під Лашин³⁾. Після даремної, важкої облоги він зняв табор і 5 падолиста 1455 р. прийшов зі шляхтою в місто Грудзьондз⁴⁾.

Оглянувши час межи роком 1447 і 1455, ми бачимо, що за сих дев'ять років пять раз треба було надзвичайного податку, і кождий з них мусів бути ухвалений звичайною дорогою переданою попередниками, себто за згодою шляхти. Робить ся воно або на соймі загальнім, або на провінціональнім. Ухвала загального сойму обов'язує усю Польщу, хиба що він сам віддає справу провінціяльним соймам (1447 і 1455). Загальну ухвалу прийнято і в таборі під Лашином (1455). Маємо також одну загальну ухвалу із незвісного близше з'їзду 1453 р. Окрему провінціяльну ухвалу, що обов'язувала тільки малопольські землі, маємо одну (1451), а крім того згадку про податок Руської землі в р. 1450 і берестейської 1653. Коли загальний з'їзд 1455 віддав податковий проєкт пйотрковського сойму на розвагу соймиків, кожда частина ухвалила податок у своїх границях, не оглядаючись на другу.

Потреби, що змушували хапати ся надзвичайних податків, були викликані по части плянами реформи королівської господарки (1447), по части доконечности оборони від Татар (1451, 1454), а врешті пруською війною (1455).

¹⁾ Длугош V, 206.

²⁾ *ibidem* 209; Павіньський 86 нот.

³⁾ Длугош V, 208.

⁴⁾ *ibid.* 214.

В усіх сих ухвалах оподатковані були селяне, лише ухвала з 1447 р. виразно називає й міщан, що обробляли поле. В інших випадках нема виразної згадки, хоч мабуть і міщане несли податкові тягари. Три з тих ухвал приймають податкову стопу по 12 грошів від лану, вчисляючи до одної з них (1447) і подимне. Одна загальна ухвала (1453) і одна провінціальна, малопольська (1451), мають стопу 6 грошів від лана. Одна з ухвал (лашинська 1455) не була сповнена, по всім іншим ухвалям податок зібрано.

Шляхта, маючи в руках власть позволяти або відмовляти податок, старає ся використати сей привілей для себе, витягаючи від короля ріжні застереження. За сей час не зроблено ніяких важних, основних перемін в дотодішній податковій системі. Але змагане до перемін показало ся вже в первісній малопольській ухвалі (1455), де добивали ся, аби державці королівських дібр давали половину своїх доходів. Шляхта взагалі зразу без великих трудностей приймає податкові проєкти короля, але пізнійше бере їх труднійше і стараєть ся за них добути собі привілеї. До того починаєть ся головню неохота короля присягнути на права шляхти. Опозиційною стає поперед усього Малопольща і зістаєть ся навіть після того, як властива причина незгоди з королем була усунена.

III.

(1455—1470).

Податкова ухвала в Грудзьондзу 1455. Знесене її. Загальна ухвала в Пйотркові 1456. Провінціональні ухвали в Корчині і Колі. Значіне їх. Ухвала Корчинська 1457, Кольська й Пйотрковська 1458. Соймові ухвали з р. 1459. Внесене і ухвала 1461. Ухвала 1462 і *subsidium charitativum* духовенства. Акциза. Ухвала берестейська і кувейська 1463. Постанови з р. 1464, 1465. Ухвала руська тогож року. Податки і *subsidium charitativum* духовенства з р. 1466. Ухвала ленчицька 1467. Корчинська 1468. Пйотрковська і кольська 1470. Огляд.

Як ми сказали, вимога малопольської шляхти, аби державці королівських дібр давали половину своїх доходів на публичні потреби, не була випадкова і незабаром піднята в иньшій формі.

Коли в Грудзьондзу радили про те, як далі вести війну, обізвався з поміж загалу шляхти голоси, що в тій военній невдачі винна непорадність королівської ради. Отже король, слухаючи загального голосу, усунув дотодішню раду — *et quidam iuniores ex communitate ad reformandum Rplcae statum lecti*, як каже Длугом¹⁾.

¹⁾ V, 214.

Сї iuniores, як поясняє автор „Sejmików ziemskich“, то були репрезентанти дрібнійшої шляхти¹⁾. Се було в половині падолиста. Сї „молодші“ порадики ставлять і ухвалюють таке: Аби з усіх земель королівства селяне духовні та королівські давали від лана по 24 гр., селяне-ж, що належали до шляхти, по 12 гр. Так само й усі духовні й церковні особи повинні віддати половину доходів з бенефіцій. Отся постанова на стілько ріжнить ся від голосу краківської шляхти, що намісць державців королівських дібр обтяжує головно духовенство.

Ту ухвалу, що Длугош називає „popularia magis quam regia decreta“, оповіщено з наказом, аби духовенство давало половину доходів і по 24 грошів від лана під загрозою кари. Тут вийшла, як каже Длугош, *improba deformitas et rusticana temeritas*, що пятнувала королівське імя, бо накладено податок на слуг божих не в формі просьби, а самовільним наказом (*imperiosa auctoritate*) немов на яких купних невольників і слуг, не тямлючи про давні привілеї та права духовного стану²⁾.

Слова Длугоша мусимо вважати за голос усього духовенства. Значить, воно стало в міцну опозицію до такої новини. Вплив і вага його були надто міцні, аби можна було сповнити ухвалу, не вважаючи на його голос.

Під впливом духовенства на загальнім з'їзді, що відбув ся в початку січня в Пйотркові, взято назад ся ухвалу „серед наріканя біскупів на кривду, тягар і утиск, на великий сором тим, що те постановили“³⁾.

Аж після сего знесеня стали далі радити про пруську справу. Поперед усього ухвалили загальний похід на весну. З другого боку бачили, що пруська війна скінчилась би инакше, як би можна заплатити хрестоносцям наемникам плату, що їм належала ся; вони обіцяли, що зараз покинуть хрестоносців і віддадуть кріпости, що їх боронили, між иньшими і Мальборґ. Супроти повної недостачі грошей у скарбі, духовенство і пани, що тільки що кидали громи на шляхту за таку сміливу ухвалу, мусіли вдоволити ся лишень моральною сатисфакцією, відкинувши накидане їм податків — бо самі мусіли вернути ся до ґрудзьондзкої ухвали. Отже ухвалено податковий внесок: аби на державні ціли зложено половину вся-

¹⁾ Павіньский 86.

²⁾ Длугош V, 215.

³⁾ V, 218.

ких чиншів і дібр катедральних костелів (за згодою біскупів) і дібр королівських та шляхотських (*militum*)¹⁾.

Наємникам треба було виплатити 437.000 зл., з чого шляхта й міста пруські обов'язалися заплатити половину²⁾. Тож не виходило нічого иншого, як тільки предложити повисший проєкт до ухвали загальному соймови. Він був скликаний в початку вересня 1456 у Пйотркові³⁾. Але сойм не дав остаточного рішення, а лише видав загальні зариси податкової ухвали, решту же віддано земським соймникам⁴⁾.

Головні статті пйотрковської ухвали такі: накладається податок на всіх пралатів, баронів, духовних і світських, усіх шляхотних землян і всі стани в висоті половини всіх їх чиншів і се мають зложити в день св. Мартина.

Далі настановлено збирачів у землях: ленчицькій, сєрадзькій, познанській, каліській, гнєзненській і дано їм деякі інструкції що до податкового поступованя.

Нарешті звернулись до єпископів, аби й вони дали якусь частину своїх десятин. Стало на тім, що гнєзненський архієпископ і вроцлавський єпископ були з'обов'язані зложити половину доходів і грошевих десятин (*decimarum fertonalium*), познанський єпископ половину чиншів і третину десятин.

Повторено, що всі духовні пралати, більші й менші мають дати половину з усіх своїх бенефіцій і служебщин по таксі на день св. Мартина. Тільки сказано в пйотрковській ухвалі — решту віддано провінціальним соймникам, з котрих новокорчинський соймник мав зібрати ся на день св. Ядвіги (15 жовтня 1456), а для Великопольщі в Колі в дві неділі пізнійше. Під розсуд дано поперед усього: 1) справу про довги (*pro debitis*), чи від них має бути взятий податок, 2) чи признати королеви з огляду на його потреби (*visis suae serenitatis magnis necessitatibus*) подимне того року, на що пйотрковський сойм згодився, 3) чи з загального податкового обов'язку не треба виняти добжинської землі (її урядників і шляхту), бо вона здавна має шкоду від неприятелів і завше готова йти на війну. Ся остання справа очевидно належала до кольського з'їзду.

¹⁾ Длугош V, 222.

²⁾ Длугош V, 229; пор. Павіньський 90.

³⁾ Длугош 228.

⁴⁾ Бандке 294.

Взагалі всі пралати, барони й суспільність тих частин Польщі (Великопольщі) — сказано в кінці ухвали — мають платити половину чиншів укупі з усіми духовними й світськими урядниками земель краківської, сandomірської та люблинської; бо вони що до себе згодили ся на сей податок і зобов'язали ся спонукати до того загал шляхти (*communitates*) малопольської в Корчині.

Тут маємо цікавий випадок, що послі, або краще репрезентанти одної провінції дають податкову обіцянку як за себе так за всю свою частину, репрезентанти же другої ледви в своїм імені годять ся на те. Се наслідок недостаті мандату. Як бачимо, справа віддана провінціяльним соймам тільки з огляду на малопольську шляхту.

Провінціяльні сойми відбули ся в свій час. У Великопольщі справа, як уже було зазначено на пйотровськiм соймі, не мала трудностей. Инакше було в Корчині. Зібрана тут шляхта земель малопольських і руських хотіла з сеї нагоди покористувати ся, аби добути від короля признание певних привілеїв, що доповняли-б нешавські, в справі залежности загального походу від згоди шляхти, в чім Великопольща мала користнійше становище¹⁾. Казимир мусів піддати ся: На сам перед він видав особний привілей для Руси, де потверджує всякі дотодішні права (*jura, privilegia, literas et munimenta*), віддає суд в часи проїздів королівським місцевим судям, забороняє старостам забирати силою шляхотських підданих, увільняє усю шляхту від мит за власні товари і т. д.²⁾.

Такий привілей одержала спеціально Русь; видано й загальний малопольський привілей, де між иньшим запевнено, що король не буде скликати загального походу без попереднього скликання сойму земель краківської, сandomірської, руської та подільської. Під такими умовами ухвалено податок по проекту пйотровського сойму³⁾.

Духовенство, пани і шляхта були обов'язані дати половину своїх чиншів; нечиншова шляхта 12 гр.; солтиси, війти (*advocati*), що мали чинші — половину їх; солтиси і війти, що обробляли лан по 12 гр.; вільні слуги (*servi liberi*) — 12 гр.; усі вірителі — половину річних доходів, дідичні мельники — 12 гр.; мельники, що віднаймали млин — 6 гр.; селяне, що від трох років сидять на волі, платять від лану 12 гр. в підмогу своїм панам (*dominis suis*

¹⁾ Павінський *Sejm. ziem.* 92—3.

²⁾ Бандке *Jus pol.* 292—3.

³⁾ *ibidem* 296—7.

in subsidium); усякий иньший кметь від лана — 12 гр., теж у підмогу; всі міщане і городяне від усього свого майна рухомого і нерухомого від гривни по 2 гр.; купці, місцеві й чужі, теж від кожної гривни маєтку — по 2 гр.; нарешті Жиди — по 4 гр. від гривни.

Такий розклад податків малопольської ухвали. Як бачимо, старалися захопити ним усі тодішні стани і то переважно в напрямку доходів, для міщан — маєтків. Перевершене не мале: усі що мають чинші, давали 50% доходів, а з майна по $4\frac{1}{6}\%$ (жиди $8\frac{2}{6}\%$). Ще одно мусимо тут піднести. Властиве були тут оподатковані: шляхта, духовенство, міщане, вільні селяне; селяне-ж з тимчасовою волею і піддані причиняють ся лишень до 50-процентового доходного податку своїх панів. Самий пйотрковський проєкт був такий, бо в нім нема згадки про селян.

Тепер обернім ся до ухвали кольського з'їзду, що в богатях точках ріжнить ся від новокорчинського¹⁾.

Духовенство, пани і шляхта дають половину своїх доходів; шляхта без селян від лана — пів гривни; солтиси від лана 12 гр.; вільні слуги 12 гр.; вірителі половину річних доходів; від кожного вітрового млина по його вартости 2 гр.; від вітрового млина (хто віднаймає?) по 4 гр.; кождий кметь від себе 1 гр, він же від жінки 1 гр.; подібно-ж загородник від себе й від жінки по 1 гр.; слуги й невільники (двірські й фільваркові?) по 2 гр. від кожного вярдунку (12 гр.) своєї платні; міщане і городяне від гривни майна 2 гр.; купці норимберські і взагалі чужі 2 гр. (місцеві купці певне підходять під попередній розділ); Жиди від гривни по 4 гр.; кождий мущина або жінка, що живуть у місті, платять від особи 1 гр.; кождий учитель школи (magister scholae) шестину своєї платні (salarium); від ґрунту, що дає престації (comprestatur) половину ціни, і нарешті зазначено, що порожні ґрунти (mansio deserti) увільнені від податку²⁾.

Як бачимо, великопольська ухвала не мало ріжнить ся від малопольської ухвали: Поперед усього безчиншова шляхта платить тут два рази висший податок, бо пів гривни, себто 24 гр.; податок солтисів нормуєть ся виключно ланом, а не чиншом; при оподаткованю зважено на оцінкову стопу; селяне піддані та загородники платять податок від голови і то безпосередно, як за себе так і за жінку: селяне, що сидять на волі дочасній тут не зауважені; далі

¹⁾ Рачинський Codex dipl. Maior. Pol. 175—9.

²⁾ Що до добжинської землі, то сойм не прихилив ся до проєкту пйотрковского сойму, бо назначив там збирачів.

потягнуто тут фільваркову службу до доходного податку майже 17% (16 66); в містах окрім маєткового податку бачимо й поголовний; нарешті й на учителів наложено доходний податок 17%. В Малопольщі міста полишає ся королеви, тут настановляють і для них збирачів.

Для огляду кладемо побіч себе обі ухвали.

Оподатковані	Велико польща	Малопольща
Пралати, панове й шляхта	половину чиншів	половину чиншів
шляхта, що селян не має	24 гр. від лана	12 гр. від лана
солтиси (війти), що мають чинші	—	половину чиншів
солтиси (війти) з лану	12 гр.	12 гр.
вільні слуги	12 гр.	12 гр.
вірительі	половину річного доходу	половину річного доходу
млинарі дідичі	2 гр. від гривни вартости вітрака ($4\frac{1}{6}\%$)	12 гр.
млинарі, що віднаймають	4 гр. від вітрака	6 гр. від млина
селяне на волі від 3 літ і піддані	—	12 гр. від лана
кметь, загородник і їх жінки по	1 гр. від особи	—
слуги	16 66% своєї платні	—
міщане й купці	2 гр. від 1 гривни вартости майна ($4\frac{1}{6}\%$)	2 гр. від 1 гривни вартости майна ($4\frac{1}{6}\%$)
Жиди	4 гр. від 1 гривни вартости майна ($8\frac{1}{3}\%$)	4 гр. від 1 гривни вартости майна ($8\frac{1}{3}\%$)
кождий чоловік і жінка у місті	1 гр. від особи	—
учитель	$\frac{1}{6}$ платні	—
за рілю ¹⁾ , що приносить престації	половину з них	—

¹⁾ запевне у місті.

Як бачимо, зроблено сим разом незвичайне податкове з'усиле, наложено на всякі стани високий податок в напрямку головно доходів і вартостнім. Сей момент мусимо вважати дуже характерний в польських середніх віках, яко прояв прямовання до рівномірного оподатковання всіх клас. Які були головні мотиви такої великої переміни? Пани королівська рада робили з неминучої потреби, маючи на оці скінчене пруської війни, шляхта же радо піддала ся тому податкови, одно, через те саме, а друге, признаючи що він розложений справедливо. Аджеж вона сама зробила в тім напрямку внесене. Дотодішні податки—тяжили лише на селянах, а дрібнійша шляхта дуже тратила через їх збідніне, бо фільваркова господарка була ще нерозвинена, так що головний дохід шляхти були чинші. Колиж наложено загальний маєтково-доходовий податок, шляхта не могла сему спротивляти ся.

При сій нагоді сама приходить нам думка, чи супроти такої податливости шляхти не можна було-б в ту хвилю завести справжньої реформи в системі оподатковання і на будучину, не обмежуючи ся лише одним роком? Не кажемо, аби можна було наложити сталий податок на шляхту, бо тодішній дух часу сього не дозволяв, лишень аби шляхотський податок зробити чимсь звичайним, не виїмковим, не так, аби ми вже від другої пол. XVI ст. ніде вже більше його не подибували. Мусимо признати, що хвиля була відповідна, за теж, що її не використано, треба подякувати побіч иньших обставин і воєнній ситуації і бракови відповідної сили чи здібности у Казимира Ягайловича.

Розбираючи справу сього податку, мусимо звернути увагу на сю небувалу доси двоїстість ухвал. Хоч уже в попереднім році великопольська ухвала проходила без огляду на малопольську, то тепер побіч окремих універсалів знаходимо чималі різниці в податковій стопі і в самім оподаткованю. Ся незалежність одної частини від другої визначає ся в тім часі дуже сильно, хоч незабаром будуть проявляти ся ознаки солідарности між шляхтою Великопольщі і Малопольщі.

Як було сказано в попередю, сей податок викликаний був належністю наемникам хрестоносців, що для самої Польщі виносили коло 220.000 зл. Здавало ся-б, гроші зібрані з тих податків повинні-б були вистати. Тим часом щож воно виходить? В осени того самого року великопольські шафарі віддають Червонці зібрану з податків суму 25.000 зл.¹⁾ Суми малопольських податків не знаємо. В усякім разі

¹⁾ Длугош V, 236.

більшої суми від названої не зібрано — значить, не вважаючи на таке податкове з'усиле в'яким способом не можна було покрити видатку, тим більше, що по корчинській ухвалі частина тих грошей мала бути видана на викуп Освенціма¹⁾. Червонка за одержані гроші (не вчислючи другої половини, що припадала на Пруси), віддав Мальборґ, і Казимир урочисто в'їздить туди в середу по зелених сьвятах 1457²⁾).

Але незабаром, як каже автор „Sejmików ziemskich“, Сизифів камінь з таким трудом двигнений, скотився швидко на давнє місце³⁾. Мальборґ через слабу оборону підняв бунт і ледви в 1460 р. його втихомирено зовсім. Супроти таких подій муїли ужити й оружної польської сили. Великопольща таки в кінці 1457 р. згодила ся на загальний похід⁴⁾. Зараз відбув ся і загальний з'їзд у Пйотркові (25 листоп. 1457), на котрий із Мало-польщі прибули лише єпископ і каштелян. Бо шляхта була занята обороною проти незаплачених наємників, що руйнували краківські землі⁵⁾.

Отже знову порушено в Пйотркові думку заплатити наємникам податками (грішми з податків). Малопольської шляхти ані панів не було, тож Великополяне усунули сю справу до кольського сойму⁶⁾. Дня 13 грудня зійшов ся малопольський сойм у Новім Корчині, явив ся король тай репрезентанти великопольського сойму⁷⁾. Малополяне кинули ся нагло на короля, звалюючи всю вину невдачі на його бездарність. Навіть допевняли ся від короля, аби йменував їм окремого губернатора, та король на се не згодив ся⁸⁾. Кінець кінців у таку критичну хвилю годі було ухвалити що-небудь иньше, як лише наложити податок 12 гр. від лана (розуміється селянського). Ся ухвала дотикала обох частин (per universum Regnum), мабуть Великопольща на кольськім соймі згодила ся на сей податок і такуж прихильну відповідь принесено до Корчина.

У Великопольщі зараз у початку 1458 р. стала подвійна ухвала податкова і військова. Що до податку то се лише доповнене ухвали

¹⁾ Банде 300.

²⁾ Длугош V, 248.

³⁾ Павінський 95.

⁴⁾ Длугош V, 258.

⁵⁾ ibidem 252—3.

⁶⁾ ibidem 259.

⁷⁾ ibidem 260.

⁸⁾ Omni morte amarius ducebat.

кольської або красше корчинської з осені 1457, хоч не виключений здогад, що Великопольща не перевела корчинської ухвали, тож в 1458 р. порушено її на ново в ширшій формі. Що до Малопольщі, то не маючи захованого податкового універсалу, не можемо сказати, чи вона лишила ся при осінній ухвалі, чи ухвалила нову, як Великопольща.

Придивім ся статям кольського сойму¹⁾.

Гнезненський архієпископ обов'язав ся дати зі своєю дієцезією 1060 зл. вроцлавський єпископ так само 260 зл. познанський 560. За те шляхта, що йшла в похід, обов'язала ся не робити шкоди церковним масткам. Від кожного осілого лана королівського, церковного, шляхоцького і т. д. має бути зложений податок 6 гр.; так само й кожний солтис від лана 6 гр.; вільні люде, що мають їрунт, від него 6 гр.; від кожної коршми в селі 1 гр.; дідичні млинарі від гривни купної суми млина $\frac{1}{2}$ гр.; від кожного недідичного водяного млина від кожного колеса 6 гр.; від такогуж вітрового млина 2 гр. Державці й посідачі королівських дібр та духовні четвертину чиншових доходів; земляне, що дають гроші на процент, від кожної гривни 6 гр.; земляне, що не мають підданих — від кожного плуга по 2 гр. Міщане й городяне, церковні й сьвітські — від кожного огорода або посілости по купівлі або оцінці від гривни $\frac{1}{2}$ гр.; міщане, що орють поле від него 6 гр., за те вони вільні від повисшої оцінки. Так само і люде вільні чи то через пожари, чи осаджені „новім корени“, що живуть по містах, від кожного лана (6 гр.?), тіж, що не мають поля, від гривни купівлі реальности платять $\frac{1}{2}$ гр.; але вийнято тих, що погоріли того самого року або оселили ся на новім корени.

З иньших розпорядків кольських статей піднесемо тут той, аби повисші дачки взято наперед з дібр королівських, духовних і сьвітських павів, і аж опісля від решти шляхти.

Збирачі, звісно, теж іменовані були земські.

З показаного висше розділу бачимо, що хоч оподатковане не є загальне до того, як ухвали з 1456 р., а про те звязок очевидний, бо тут старають ся наложити податок на всі стани в напрямку лановім, доходовім і мастковім. Державці королівських дібр дають 25% доходів, а духовенство певні з гори означені суми. Податкова стопа взагалі знижена на половину попередньої, і навіть низше.

¹⁾ Рачинський Cod. dipl. 179—181; Бандке Jus. pol. 304—305; що до дати документу пор. Павінський Sejm. ziem. 97 нот.

Причина сему найперше та, що рівночасно ухвалює ся загальний похід великопольської шляхти, через те для рівноваги податкова стопа мусіла бути знижена. З сего бачимо, що загальна податкова ухвала з 1456 р. не була викликана одноразовою потребою, а що серед шляхти тоді був нахил до таких податкових реформ.

Великопольське військо не дивигнуло ситуації і кроку на ліпше. Супроти того треба було знов думати про підмогу. В маю 1458 р. король скликав загальний сойм до Пйотркова. Тут найперше ухвалено загальний похід з земель усеї держави¹⁾. Друга ухвала дотикала плати претенсій пруським наємникам, що мучили краківську землю. На се призначено, як каже Длугош, податок 12 гр. від лана і певні міські оплати²⁾.

Що до сеї податкової ухвали, то воно трохи непевно. Ми не знаємо, чи ся ухвала ланового податку (*ex fertionibus totius Regni et civitatum exactione*) дотикала всеї Польщі, чи лише малопольської землі. Дуже імовірно, що се не була нова податкова ухвала, а розуміли тут виплату зібраних податків по попереднім ухва-лам (груд. 1457 і почат. 1458). — значить, се було-б би лише оновлене їх³⁾.

По сьому король став з великим військом облягати Мальборг, але робив се так нездатно, що шляхта серед нарікань на короля покинула табор і вернула ся домів.

Натуральним ходом справ треба було обернути ся по дальшу підмогу до соймикової шляхти. Великопольща знов попустила королівським бажанням і поклала оружну силу, але вона, не вдіявши нічого, вернула ся в осени того самого року. Се викликало ще більшу знеохоту. Посеред того скликано сойм у Пйотркові, де король мусив з уст сендомирського старости Ритваньського вислухати острі закиди проти себе за недбалість і безрадість. Король обороняв ся, що він тому не винен, що скарб порожний, а без того він нічого вчинити не може⁴⁾.

Але в сю пристрастну хвилю присутні на соймі пруські послы звернули увагу шляхти на біжучу справу, себто на пруську війну. Ухвалено податок по 6 гр. від лана⁵⁾. Але і сим разом малопольська шляхта, немов для того, аби показати свій верх в теперішню хвилю,

¹⁾ Длугош V, 268.

²⁾ *ibidem*.

³⁾ Павіньский 69 нот.

⁴⁾ Длугош V, 295.

⁵⁾ Длугош V, 296.

не дала дозволу на таку ухвалу, а відклала остаточне признание податку для соймиків. Провінційальний сойм скликано на день св. Катерини (25 лист. 1459) до Нового Корчина¹⁾.

Про той сойм та про великопольську ситуацію Длугош не згадує, мабуть не сталось ухвали. Бо вже 6 грудня 1459 король скликав генеральний сойм до Пйотркова²⁾, де прийняв подані йому 12 статей, а за те йому признано чималу грошову підпомогу: 12 грошів від лана, осьму частину всіх чиншів і податок на кушців та ремісників³⁾. Повної податкової ухвали не маємо, але з оповідання Длугоша бачимо, що теперішній податок усе ще держить ся в границях загального податку, бо обтяжена і шляхта доходовим податком 12·5%. Той самий уділ несли й духовні⁴⁾. Близший розклад був певне такий самий, як в ухвалах з р. 1456 і 1458. До такої ухвали люде прихилили ся найперше через часову вдачу польської зброї в Прусах⁵⁾ та через догоду амбіції шляхти. Длугош запевняє, що сею ухвалою всі воїтники в Прусах так були врадувані, що добровільно продовжили речинець виплати платні. Війну ведено далі щасливіше. В серпні 1460 р. Мальборґ уже на завше перейшов у польські руки.

Хоч добуто Мальборґ, а про те воно остаточне завойоване не пішло так легко. Вийшло, що шляхотське військо не спроможне добувати менші городи. Тому в р. 1461 появляється нове внесенє ланового податку в висоті 12 гр. Але в таборі стала ся така ухвала: Аби можна було тримати 2000 платних воїників, що могли-б і зимою вести війну, накладає ся податок на всю шляхту 5 гривен від 100 гривен доходу. Загал зібраної шляхти згодив ся на такий податок, але протестували, як могли, пани, вважаючи сей податок надто важким⁶⁾. І справді, зваживши високу стопу й міру податку, треба було надіяти ся, що будуть обтяжені головнo богачі. Більша частина шляхти була в такім виїмковім стані, що усувала ся від сего податку. Поза тим навіть узагальненє його в формі 5% доходу було легше від попередніх, де вимагано 50%, 25% або 12·5%.

Діяльність наємного війська переконала всіх, що воно користнійше скріпляти наємників, як бороти ся шляхотським військом.

¹⁾ Длугош 296.

²⁾ Длугош 298.

³⁾ *ibidem*, Akta grodzkie i ziemskie VI N. 33 — порука короля про свободу від податку для Руських земель.

⁴⁾ Длугош 298.

⁵⁾ *ibidem*.

⁶⁾ Длугош V, 1461, уст. 9, ст. 329

Через те в 1462 р. знов ухвалено 12 грошовий податок від лана¹⁾. У Длугоша не знаходимо згадки про сой податок, хоч він зазначає поміч духовенства на военні цілі: гнєзненський архієпископ скликав на 5 вересня 1462 р. в Калішу синод, де по просьбі короля признано *subsidium charitativum* для пруської війни в висоті 6 грошів від гривни²⁾.

З сеюж податковою ухвалою вяже ся очевидно й постанова мита для міст королівських, церковних і світських. Се видно з письменного акту, що видав король у Черняві 1462 р., де шляхта вимусила від короля урочисту запируку, що на соймі в Корчині акцизу постановлено за добровільною згодою і духовного і шляхотського стану, що на далі ні в чім не буде він уймати їх прав і привілеїв, а до того, що її буде брано, доки їм схочеть ся. В разі невдоволення пралати, пани й шляхта на загальнім соймі можуть здержати збір мита, і король не буде тому противити ся³⁾. Отже можемо виводити, що повисший податок був ухвалений на тім же корчинським соймі (аналогічно — в Колі)⁴⁾.

В кінці квітня 1464 відбув ся корчинський сойм, де король подав внесенє про загальний похід, але намісць того ухвалено податок по 12 гр. від лана, коршми і млина⁵⁾.

Просив король відтак у Великополян загального походу, одначе вони відповіли королеви, що зроблять так як у Малопольщі та ухвалили замісць нього 12 грошовий збір⁶⁾. Через недостачу звісток у Длугоша, годі судити, чи ся ухвала зовсім відповідала малопольській, себто чи взято тут і млини та коршми, що зрештою дуже ймовірно.

В 1456 і дальших роках, як ми бачили показала ся, між обома головними частинами Польщі відрубність, повна незалежність одна від другої. Тепер же помічаємо прямованє до солідарности, коли Великополяне заявляють королеви, що як Малопольща не ухвалила загального ополчення, а збір, то й вони так роблять.

¹⁾ Павіньский 105 нот.

²⁾ Длугош V, 357.

³⁾ Павіньский 105 нот.

⁴⁾ Під 1463 р. знаходимо згадку про якийсь, не поданий ближше збір податку в землі бжеській і куявській для війни (*pro stipendiariorum per nos nunc susceptorum conservatione in terris Cujaviae pro reprimendis hostibus*, каже король в поручці з 7 груд. 1463, — Vol. leg. I, 202). Се бачить ся лише провінційальний збір.

⁵⁾ Длугош V, 388.

⁶⁾ *ibid.* 389.

Се зближене частин показало ся на другий рік більше. Через те, що нагло стало потрібно податкової підмоги, Казимир не скликав перше пйотрковського сойму, а просто обернув ся до новокорчинського з'їзду (в пол. мая 1465), куди й покликано заступників великопольської шляхти. Тут згідно ухвалено 12 грошовий податок від лану; на всі міста (*nullo excepto*) наложено збір 4 гр. від гривни. Речинець виплати призначено через два місяці, день св. Маргарити. Рівночасно ухвалено, аби Великополяне поспішили оружно під Хойнівце, через те унято їм податкового тягару до половини, себто 6 гр. від лана¹⁾. Що до міського податку, чи його зменшено на половину, не можемо сказати, бо се залежало би від того, чи міста теж мали поставити який контингент оружних, чи ні²⁾.

Ще раз у найблизшій році (1466) стало треба ся грошевої помочи. В другій половині марта стала на пйотрковськiм соймі податкова ухвала: 12 грошів від лана і млинів і від тої шляхти, що не мала селян; до того на міщан наложено 2 грошевий податок (роз. від гривни маєтку) і одноразову акцизу. Було признане *subsidium charitativum* і від духовенства³⁾.

При сій нагоді шляхта хотіла нагадати королеви, що не вважаючи на такі часті податкові ухвали, вони всі лише добровільні, через те Малописьца добуває собі тут запоруки, що сей податок ніяк не буде обмежати її привілеїв⁴⁾. Таку саму поруку дістала мабуть і Великописьца.

Дня 18 вересня піддали ся Хойнівцє⁵⁾, чим скінчили ся воєнні заходи та почали ся переговори про згоду, що скінчили ся в Торуню 8 жовтня 1466⁶⁾.

Тринацятилітня пруська війна скінчила ся, що правда, досить щасливо, але плоди її ледви відповідали величезним зусиллям, що мусіла зробити Польща підчас її веденя. Причина тому була:

¹⁾ Длугош V, 410.

²⁾ Під 1465 р. кiнець квітня, треба згадати і провінційальну податкову ухвалу Руських земель на львівськiм соймику (Дл. V, 410): руська шляхта чимало терпіла від Андрея Одровонжа, воеводи і руського старости; на її жалоби, король усеунув його, але на руських замках тяжили суми в користь старости. Тоді шляхта в один голос ухвалює 12 грошевий податок і по волови від кожного жильця тих земель (*proprios focos et familias habentibus*). Добули 20.000 зл. тай увільнили ся від Одровонжа.

³⁾ Длугош 430.

⁴⁾ Cod. epist. 1, XV ed. Sokołowski et Szujski I, 1876, 2, N. 201 стор. 230.

⁵⁾ Длугош V, 453.

⁶⁾ Длугош 457.

недостача військових здібностей у короля, незвичайно непрактична організація збройної сили і нарешті нужденний стан державного скарбу. Другий некорисний бік міг би бути усунений, як би не третій. Вічна недостача грошей не дозволяла тримати більшої наємної армії. До того на кождоразову грошову підмогу треба було згоди шляхти, що тим зискувала чим раз більшу перевагу над королем. Протягом 13-ти років майже рік-у-рік ухвалювано надзвичайні податки. „Коли-б можна було обчислити ті всі гроші — каже А. Павіньський — що їх ужито протягом 13-літньої війни, то з податків ухвалених соймками, то взятих королем позичок на застав коронних дібр, жуп і мит, певне вийшла би страшенно велика сума, якої не прожерла ніяка иньша війна, що коли небудь вела Польща протягом XV і XVI ст.“¹⁾.

Кинувши оком на податкові ухвали від 1455 до 1466 р., бачимо високе й широке оподатковане. Нерада королівській раді шляхта в таборі під Грудзьондзом поклала податкову ухвалу, що була радикальною переміною в дотодішній системі оподаткування, звалюючи головний тягар на багате духовенство. Правда, ту ухвалу взято назад, але вплив її видно вже в найближшій році (1456), коли в обох частинах уставлено загальний дохідовий податок, розділений на всі стани. В 1457 р., правда, стає ухвала в давніших ланових формах, але вже на другий рік (1458) кольська ухвала дуже зближена до ухвал 1456 р. Такий самий широкий характер має пйотрковська ухвала з 1459 та з 1461 р., — ся остання звернена виключно проти багатих панів. Три дальші ухвали 1462, 1464 і 1465 зменьшують дещо свої рамки, але остання з 1466 р. розширяє ся до розмірів більше-менше загальної ухвали.

Становище шляхти супроти королівських проєктів є більше, навіть зовсім прихильне в Воликопольщі, менше же в Малописьщі, що старає ся при тій нагоді зискати якийсь привілей. Але взагалі треба сказати, що шляхта протягом того часу показала себе дуже патріотичною, розуміє ся — по своєму, обертаючи всі сили на воєнні ціли. В тім періоді податкових ухвал (не вчисляючи провінціальних) переведено було взагалі 9, усі загальні для обох частин, тільки ухвала з 1458 р. обняла мабуть лише Великописьщу.

* * *

¹⁾ Sejmiki ziemskie 110.

Торунською згодою пруська справа не була ще совсім полагджена. Полишила ся значна частина незаплатеної платні наемним полкам, що не вважаючи на часті податкові ухвали, ані на королівські довги, ніколи не була сповна заплачена і претенсії наемників росли з дня день. Після скінчення війни сї наемники почали сильно допевняти ся заплати. На провінцияльних соймах, що відбули ся 18 квітня 1467 в Корчині і Сержодзі, шляхта противила ся новому податкови на ту ціль, і справу відложено до найближшого провінцияльного сойму в Корчині¹⁾. Сойм відбув ся (в серпні), але з незвістних причин податкова справа, бачить ся, не прийшла на чергу, в усякім разі не була ухвалена²⁾. Се свідчить про тверду опозицію шляхти. Се була дуже неполітична поведінка; поки йшла війна, шляхта досить часто признавала потребу і призволяла на податок; тепер же, коли війну скінчено навіть користо, не хотіла бачити сеї потреби, не дбаючи зо всім про наслідки незаплати наемникам. Була вона, так сказати, по природі короткозора. Хотіла вона немов пімстити ся на королеви за його буцїм то помилки, а сю пімсту важко було виконати перед тим серед воєнних обставин, хоч була до того охота³⁾.

Але не було иньшого способу покрити той доконечний видаток, окрім податку, тож на другий рік (1468) король поновив свій проєкт на малопольським з'їзді в Вислиці, що відбув ся в кінці червня⁴⁾. Але тут стало ся то само, що перед тим у Колі: заявлено королеви що хоч признають доконечну потребу податку, а про те не можуть зробити сего без уділу великопольської шляхти; отже треба відложити справу до загального пйотрковського з'їзду, а на него мають прибути два делегати з повноміцію призошити на податкову ухвалу⁵⁾.

Така постанова могла виходити як з новопробудженої солідарности обох частин, так і з охоти протягнути справу. У Великопольщі справа повернула ся так само, себто її відложено, та не на пйотрковський з'їзд, а другий кольський, що прзначено на вересень. Не знаємо, як рішено справу в Колі, бо не маємо про те згадки.

¹⁾ Длугош V, 479.

²⁾ Павіньський 111—112.

³⁾ Під 1467 р. є сліди збору в ленчицькій землі акцизи (czisza) за згодою шляхти, добровільність котрої потверджує Казимир 28 червня 1467 (Див. Рикачевский Inventarium privilegiorum 321).

⁴⁾ Длугош V, 510.

⁵⁾ Длугош V, 514.

Аж у жовтні скликано генеральний з'їзд до Пйотркова, одначе послі заявили, що до ухвали податку не мають ніякого наказу від соймиків. Зроблено лише тільки, що назначено речинець на провінціяльні з'їзди: для Великопольщі на 30 листопада¹⁾, для Малопольщі на 8 грудня²⁾.

Як пішов кольський з'їзд, не знаємо, але заступники Великопольщі явили ся на корчинськім з'їзді, що відбув ся в день Непор. Зач. Пр. Д. М.³⁾. Після довгих нарад признано відповідним ухвалити загальний (на всю державу) лановий збір по 12 гр., податок від млина й коршин, але з тим застереженням, аби половину з того, т. є. 6 гр. платили дідичі. Се було дуже розумно, бо після так частих податкових ухвал селяне певне попали в дуже важкий стан. Але вона була лише формально розумна, бо, як пише Длугош, мало хто зі шляхти додержав сеї умови, а увесь тягар звалено на селян, котрим тоді незвичайно давали ся в знаки ще й елементарні нещастя⁴⁾.

З королівської запоруки зберегти свободи міста Кракова, даної 18 січня 1469, виходить, що й міщанство взяло уділ в тім податку в стопі звичайно практикованій, себто по 2 гр. від гривни рухомого й нерухомого майна⁵⁾.

Але взагалі, доходи зібрані з того податку не відповідали висоті довгу наемникам. Король обернув ся ще до духовенства з просьбою підмоги, навіть скликано заходом прімаса синод до Ленчиці, але не знати добре, з яким успіхом⁶⁾. В усякім разі грошова потреба перейшла і в бюджетову позицію 1470 р.

14 жовтня того року король зумів на малопольськім з'їзді в Корчині спонукати шляхту ще до одної податкової ухвали⁷⁾. Малополяне хотіли се вчинити вкупі з заступниками Великопольщі на загальнім з'їзді у Пйотркові⁸⁾. Але нарада проєктові великопольська шляхта зовсім не прибула на него⁹⁾, і сим знов покориствувала ся малопольська шляхта, аби добути від короля як найбільші користи. Закинено королеви, що вже 23 роки панує над По-

¹⁾ Павіньский 114 нот.

²⁾ Длугош V, 516.

³⁾ *ibidem*.

⁴⁾ Длугош V, 517.

⁵⁾ *Codex dipl. civ. Cracov. ed. Piekosiński I, 251.*

⁶⁾ Павіньский *Sejm. ziem. 114—115.*

⁷⁾ Длугош V, 543.

⁸⁾ *ibidem*. Згадка в листі Длугоша: *de finali solutione eorum stipendiorum* (*Cod. epist. XV. T. I, 246.*

⁹⁾ Длугош 543.

ляками, а доси не потрердив їх. прав і привілеїв урочисто (*sigillo maiestatis*), ідучи під лад Литвинам. Руські землі домагалися оборони проти Татарів. Король подав ся. Він обіцяв вволити бажанням шляхти, що й додержав, видаючи 20 листопада 1470 два привілеї, один загальний, як у 1452 р., другий детальний, де зазначено виразно добровільність усіх надзвичайних податків¹⁾. Шляхта в подяку за те ухвалила (розуміє ся, в границях Малопольщі) 12 грошовий податок від лана та міський збір (певне в звичайній стопі 4·16%). Речинець зложити податок призначено на 21 падол. 1470²⁾.

Просили підмоги і в духовенства, але рішучої згоди не було (*pollicitum magis quam decretum*)³⁾.

Лишало ся ще спонукати до згідної ухвали великопольські землі. В половині грудня відбув ся з'їзд у Колі, де Казимирови повело ся спонукати нараду шляхту прийняти внесок, по всій імовірности подібний до пйотрківської ухвали⁴⁾.

Таким епільоом скінчила ся пруська справа. Час поміж 1466—1470 відмінний дещо від попереднього і політичною ситуацією, і становищем головних законодатних властей, себто шляхти. Вона після війни стає в сильну опозицію супроти короля і раз-по-раз відкидає податкові проєкти, хоч вони були не менше доконечні як попередні. При тім показує ся солідарність обох частин в відмові податкових ухвал. Особливу увагу треба звернути на переміну становища великопольської шляхти, що підчас війни корила ся королеви, тим часом як малопольська показувала свою неохоту до короля і перед тим, словом і вчинком.

З розглянутих ухвал треба піднести ухвалу з 1468 р. Тут у перше признано потребу спільного двигання тягару селянином і його паном, хоч зрештою з недодержування сеї ухвали вийшло, що в обох випадках були оподатковані 12 грошовим лановим селяне, а 4·16%-вим маєтковим збором міщане.

¹⁾ Cod. epist. XV. I, 246, 248. Rykaczewski Inventarium privil. 179.

²⁾ Длугош V, 543.

³⁾ Длугош V, 543.

⁴⁾ Длугош V, 553.

IV.

(1471—1479).

Династична політика Казимира Я. Стан скарбу. Справа наемників. Ухвала податкова в Колі та Корчині р. 1472. Корчинська т. р. Податкова ухвала в Опатовці 1474. Податок на оборону Руських земель 1476. Податок з 1478. Акциза з р. 1479. Податок і subsidium charitativum духовенства т. р. Застави. Проект публичного скарбу і план військової реформи в 1477 р.

Тепер обертаємося до другого періоду правління Казимира. Здобувши, хоч після дуже важких трудів і з порушенням королівської влади, Пруси, він звернув очі в той бік, де міг надіятися піднесення могутності свого дому, на внутрішні політичні відносини сусідніх держав — Чехії та Угорщини.

В Чехії запанував тоді Юрій з Под'єбранду, але він мав проти себе кріпку партию. Вона обернулася до Казимира з пропозицією чеської корони його синові Владиславу. Польський король був дуже обачливий, може аж до недобільства, так що Матій Корвин з'умів його перебігти і стати небезпечним навіть для Польщі, захопивши Шлезьк і Лужиці. Аж смерть Юрія (1471) присилувала Казимира брати участь в чеських справах. В Кутній горі вибрано Владислава чеським королем, поминувши Матію, і Казимир на те призволив. В тім самім році другий син його, Казимир, їде на Угорщину по корону св. Степана, на зазив ворожої Матієвій партії. Сей другий похід скінчився дуже сумно, можна сказати соромно. Чеська справа пішла трохи ліпше, але треба було чималої підмоги Володиславу від батька. В 1474 р. король з загальним походом пішов на Шлезьк проти Матію, але не досягнувши нічого, противно мав утрати. Владислав мусів у 1479 р. зробити звітну згоду в Оломунці. Напружені відносини між Уграми і Польщею рішила аж смерть Матію (1490), Владислав лишився без супротивника, і навіть сів на угорським троні.

Після сего загального огляду зверхніх справ, подивимся, що робить у внутрішніх, спеціально в яких відносинах до тих подій стоїть тодішнє оподаткування польської людності.

Для досягнення династичних цілей Казимира треба було наемного війська. Відки йому заплатити? Державний скарб, як ми вже мали нагоду переконатися, був у найгіршій стані, не лише дякуючи господарцям за Владислава Варненського, але й пруській війні, що як змії ненаситний пожирала всі скарбові доходи. Застави, відпродуване доходів із жуп наперед, суми на митах

зовсім не вели до ліпшого. Ми мали нагоду переконати ся, як важко було після зроблення торунської згоди заспокоїти таку доконечну потребу, як заплата платні наємникам. Не вжеж мало бути ліпше тепер, особливо супроти особистої королівської політики? Король просто не сьмів просити в шляхти підмоги на такі ціли. Тим треба подекуди оправдати Казимира за його повільність, чи як хто назве, нездатність.

Зараз після вибору королевича Владислава на чеський трон (1471) він мусів підписати з'обовязане, що заплатить усі довги чеського королівства, що тяжили на коронних маєтках, котрі там були в подібнім стані як у Польщі. В кінці липня Владислав пішов у Чехію, взявши з собою 7000 їздців і 2000 двірської піхоти¹⁾. Але грошей узяв так мало, що не в стані був сповнити з'обовязання²⁾. В тій потребі польський король хапав ся за застави: „будучи в не-малій потребі“ він узяв позичку у вроцлавського єпископа, давши йому в застав, яко забезпечку вірності, поральне з землі Серадзької і Ленчицької, заставив у краківського єпископа соляні жупи на Руси, львівське мито й иньші доходи. На друге споряжене королевича теж треба було чимало, що король певне поповнив новими позичками та заставами³⁾.

Справи Казимира йшли досить щасливо. В тім самім році угорська партія неприхильна Матїєви, предкладає угорський трон другому королевичу Казимирови⁴⁾. Аби допомогти другого сина, король, за недостатчею засобів, відделикав частину Владиславового війська і післав її на Угорщину. В початку жовтня 1471 рушив королевич Казимир, тоді 14 літній, із Сонча на угорський бік, в товаристві 12 тисячного війська⁵⁾.

На такі великі видатки король не міг найти иньшого жерела як позички й застави. Між иньшим він заставив велицькі і бохенські жупи за 13000 дукатів у радників і міста Кракова, як се бачимо з письмального акту⁶⁾. Хоч не маємо туг иньших жерел а про те річ певна, що лише так король приходив до грошей.

Зараз у початку 1472 р. королевич Казимир вернув ся з Угорщини без ніякого результату, і навіть надії. Не лише угорські пана не

¹⁾ Длугош V, 555.

²⁾ *ibid.* 556.

³⁾ Павіньский 125.

⁴⁾ Длугош V, 557.

⁵⁾ *ibidem.*

⁶⁾ *Cod. dipl. Crac. I, 256.*

дали йому підмоги, але й власне військо покинуло його, через недостачу платні¹⁾. Вернувши ся, сі наємники домагали ся заплати того, що їм належало ся. Через недостачу грошей у скарбі, вони кинули ся грабувати духовні маєтки, головне краківської дієцезії. Безкарність доходила до того, що п'ять сот церковних сел вони пограбували до тла²⁾.

Король не бачив тепер иньшого виходу, як обернути ся до шляхти по грошеву підмогу. В 1472 р. відбув ся загальний з'їзд у Пйотркові, але не ухвалено нічого рішучого, а відложено справу до провінціальних соймів у Колі й Корчині³⁾. 5 квітня відбув ся новокорчинський з'їзд і тут король просьбами та напорами (*magna prece et instantia*) спонукав зібрану шляхту ухвалити податок по 12 гр. від кожного зайнятого лана. Так само зробила і великопольська шляхта⁴⁾.

І духовенство всіх чотирох дієцезій взяло сим разом уділ в публичнім тягарі, в висоті половини доходу т. зв. папської такси, крім краківського клеру, що обов'язав ся певне через те, що був покривджений наємниками, лише 37·5%, себто 9 шкойців від гривни⁵⁾.

Після збору вийшло, що сеї грошевої підмоги не стає, наємники грабували далі і, як пише Длугош, навіть шляхта приставала до них і під їх видом займає ся розбишацтвом⁶⁾. Треба було знов просити. Шляхта на стілько позволяла на збір, на скільки справа дотикала її стану, а зовсім не дбала про династичні інтереси короля, як не була їм противна. Через те новий проєкт стрівув трудності. Вісім днів натискав король на малопольську шляхту в Новім Корчині (від 29 вересня 1472), аж нарешті з бідою дістав дозвіл на податкову підмогу 6 грошів від лана⁷⁾, але під тою умовою, що в найблизші три роки поральне не буде збирано. Се була радше позичка як податок. Король прийняв сю умову з застереженням, що буде вільно йому на генеральнім з'їзді в Пйотркові просити окремого від подимного податку⁸⁾.

¹⁾ Длугош V, 560.

²⁾ Длугош V, 566.

³⁾ *ibid.* 567.

⁴⁾ *ibid.* 567.

⁵⁾ *ibid.* 567.

⁶⁾ *ibid.* 567.

⁷⁾ Длугош V, 572.

⁸⁾ Павіньский Sejm. ziem. 138—9 пот.

Справді, на пйотрковськйм соймї в початках падолиста 1472 р. король виступив з проєктом податку і від шляхти 6 гр. від лана, від духовенства 12 гр. від гривни доходу (25⁰/₀). Але внесення не прийнято, усунено його до провінціяльних соймів, хоч рівночасно ухвалено післати 10.000 дукатів Владиславови до Чехії, як він просив¹).

Корчинський з'їзд стояв імовірно на давній ухвалі²). До Кола поспішив король особисто, і тут може признано податок без відшиблення на поральне.

З податкових універсалів доховав ся лише малопольський³), через те про великопольську ухвалу годї сказати щось ближше.

Обернім ся до новокорчинської ухвали: Кождий селянин дає від ланів 6 гр.; так само з міських ґрунтів, де нема міського податку, 6 гр.; кождий землянин, що не має чиншових селян, 6 гр.; кождий солтис і війт від лана 6 гр.; від міського дідичного млина від гривни вартости 1 гр.; від сільського дідичного млина від колеса 6 гр.; від найнятого млина (*de molendinis manualibus sive annalibus*) 6 гр.; від дідичної коршми 6 гр.; від найнятої коршми 3 гр.; з руд від колеса 12 гр.; Волохи від сотки овець 6 гр.; руський піп 8 гр. Речинець зложеня означено на день св. Мартина (11 падол. 1472).

Як бачимо, оподатковано виключно селян, безчиншову шляхту і тих міщан, що орють поле. При солтисах зазначено виразно, що як який солтис або війт має чиншових селян, то є вільний від того податку.

Увагу нашу звертають в сій ухвалі три оподатковані сторони, що в дотодішніх ухвалах (на скільки їх знаємо) не виступали, себто руди, Волохи і руські попи. Під Волохами треба розуміти головню карпацьких гірняків, що годували вівці і сиділи звичайно на волоськйм праві. Що між оподаткованими бачимо й руського попа, се річ звичайна, бо низше руське духовенство що до правно-супільного становища не багато ріжнило ся від селянина.

На що вжито зібрані з податків гроші, не знаємо докладно, в усякйм разї що напасти наємників не переставали, тож бачить ся, що їх претенсий зовсім не вдоволено. Значну частину збору вжито може на підмогу Владиславови.

¹) Длуґош V, 573—4.

²) Sejm. ziem. 139 нот.

³) Бандке Jus pol. 311 з датою 4/X 1472.

Відносини з Уграми були напружені. Казимир задумав загінну діяльність против Угрів, аби тим способом не мати прикрих наслідків війни, веденої в границях Польщі. Виступаючи з таким пляном, король ставав перед соймовою шляхтою та старався спонукати її до податкової ухвали на ту ціль. По довгих заходах плян повівся в часті. Малопольща на з'їзді в Опатовці (в початку 1474 р.) признала 6 грошовий лановий збір: але, як каже Длугош¹⁾, усе те, як і багато інших спасених плянів та ухвал, не було сповнено, дякуючи вниманню короля й непослухови шляхти.

Великопольська ухвала в сій справі нам не звісна (і взагалі Длугош розказує докладніше про Малопольщу). Що справа повернулася там певне, як у Малопольщі, переконує нас те, що вже в червні відбувся загальний з'їзд у Пйотркові, де постановлено залишити збір, а натомість спорядити загальний похід²⁾.

Ся акція закінчилася великою невдачею, так що король відтепер покинув династичну політику. Тепер обіймає шляхту холодна байдужність до короля, хоч діяльність її, поперед усього на податковім полі, мусіла бути доконечна, з огляду і на напружені відносини з Уграми, і на ворожі заходи містра хрестоносців, що не хотів покоритися Казимирови.

В 1475 р. віддав Казимир дочку свою Ядвигу за Юрія, баварського князя, і дав їй віна 100.000 зл.³⁾. Такої суми годі було набрати з королівських доходів, отже король вивінував дочку певне позичками. Король старався покрити сї довги новим збором. На з'їзді ради в Серадзю (11 листоп. 1475) король обернувся з податковим внесенем (12 гр. від лана) до великопольських радників. Вони відповіли, що без малопольських сенаторів не приймають сего внеску. Покликаніж малопольські сенатори не хотіли прийти ані на сей, ані на другий з'їзд (6 грудня) „добре тямлячи, що на них іде ненавистний і фатальний тягар“⁴⁾. Таким способом убито справу.

Коли на другий 1476 р. треба було доконче боронити Руські землі від Турків, малопольська шляхта без вагання ухвалила 4 грошовий збір від лана⁵⁾. Великопольща зробила се залежним від

¹⁾ Длугош V, 598.

²⁾ *ibid.* 607.

³⁾ Длугош V, 634.

⁴⁾ Длугош 635.

⁵⁾ *ibid.* 648.

малопольської ухвали, та хоч тут податок ухвалили, великопольська шляхта не ввела в жите ухвали.

Коли в 1477 р. цісар Фридрих просив від Казимира 4000 війська проти Матія, шляхта не хотіла ані служити без платні, ані дати податку. В кінці грудня ще король відзиваєть ся до малопольської шляхти в Н. Корчині за податком, одначе відмовлено йому¹⁾. Зараз другого року (січень 1478) зібрав король загальний з'їзд у Пйотрків, але задля неохоти шляхти відложено податкову справу на соймики²⁾. Сі згодили ся на податок³⁾ у висоті 12 гр. з лану: Малополя в початках марта⁴⁾, Великополя в незнанім близше часі. Лишень познанська шляхта, під проводом Войтіха Гурского, каштеляна лендзкого й старости вшовського з товаришами, відмовила виплати сього податку⁵⁾.

Коли відносини з хрестоносцями та їх прихильником вармійським біскупом були напружені й заповідали війну — тоді з початком 1479 ухвалено вибрати акцизу (*czisza*) зо всіх міст королівських, церковних і шляхотських. Се було постановлено на соймках і загальнім соймі⁶⁾, однак з незнаних причин король ще раз скликав з'їзд у Ленцию, де остаточно признано податок⁷⁾. Щось близше про сей податок годі нам сказати, бо ніякий до того документ не переховав ся.

Дохід з тої акцизи був призначений на заплату наємникам проти ордену. Мабуть за мало зібрано, бо вже того самого року ухвалено (*consentiente universo regno*) на війну 12-грошовий лановий податок, збір із міст, городів і *subsidium charitativum* від духовенства⁸⁾. Сей податок був імовірно ухвалений з кінцем 1479, але вже того року не вибрано його, бо після повороту наємників годі

¹⁾ Длугош V, 666.

²⁾ Длугош V, 667.

³⁾ *ibid.* 668 *etsi universae terrae R. P. fertones laudassent.*

⁴⁾ Д. 666. Ся ухвала, хоч уміщена під р. 1477, належить певно до марта 1478. Дата в *Corpus iur. pol.* Бальцера (231) хибна.

⁵⁾ Длугош V, 668. На стор. 674 читаємо у Длугоша, що на пйотрковським соймі в маю 1478 „признано вкінці 12-грошовий податок із цілого королівства“ (*fertones sibi ab universo regno solvi aegre in eum annum obtinuit*). Одначе се не якась окрема податкова ухвала, — зазначена тут остаточна виплата згаданого висше податку в королівські руки.

⁶⁾ Длугош V, 682—5.

⁷⁾ *ibid.* 685.

⁸⁾ V, 695.

було їх оплатити під зиму (*ad tempora arcta*) з того податку¹⁾, за те наємники почали грабувати, найбільше церковні добра, так завзято, що по словам Длугоша плач пригнетених доходив до Божого престолу²⁾. Чи вибрано вкінці згаданий податок, докладно не знаємо, дуже ймовірно, що супроти нападстей наємників зібрано його весною нового року.

Появилась ще нова грошова потреба, заплата відшкодованя Ордену в сумі 11.000 зл., але вже король не сьмів просити у шляхти податку і обмежив ся позичками та заставами³⁾.

З кінцем р. 1479 король кинув Польщу на довший час, аж на 4 роки виїхав у Литву.

Усі згадані внутрішні випадки залежні від зверхньої політики короля. Він починає сю династичну політику власним коштом, але невдача угорської виправи спроваджує напасти наємників і за тим потребу податкової ухвали (два рази в р. 1472). Шляхту трудно намовити до того, бо причиною тут особисті пляни короля. Тому то й осійний податок з р. 1472 єсть радше позиою *à conto* трилітнього подимного як податком. Невдача воінного походу проти Матія так знеохочує шляхту, що вона відмовляє оплати посагу дочки короля. Оборона Руських земель забрала 4-грошовий податок з р. 1476, тільки з Малопольщі, друга половина відсунула ся. В р. 1478 відтягаєть ся знов земля познанська. Коротка війна з Орденем викликала дві податкові ухвали (1479): міська акциза, відтак 12-гр. лан. податок, міський збір і *subsidiū* духовенства. Характер усіх тих ухвал відмінний від тих, що були в часі пруської війни: податкова стопа спадає і напрям оподаткованя повертає до давніх форм. Лишень духовенство два рази (1472 і 1479) приймає податок, зрештою оподатковані селяне, міщане й безчиншова шляхта.

* * *

Переглянувши податкові ухвали поміж 1472—1479, задержимо ся дещо довше на році 1477. В квітню сього року відбув ся сойм у Пйотркові — і тут порушено дуже важні справи що до податкової та військової організації, і їх годі перейти мовчки, хоча у Длугоша вони не нашли віякого відгону.

¹⁾ Длугош V, 695.

²⁾ *ibidem*.

³⁾ Від руської шляхти, що була собі відложила 4000 зл. з податкових грошей на оборону своїх країв, взяв Казимир сю суму через поручильників, а сим за те заставив замок, город і місто Сандомир (*Sejm. ziem.* 142—3).

Прямоване до реформ на сих двох полях, прокидало ся, як знаємо, вже скорше. Вийшло воно мабуть від загалу шляхти. Хоч в кінці 60-их і протягом 70-их років стремління ті не були голосні й не відбили ся на нїякій податковій ухвалї, котрі сходять до давнїйшої міри, перед р. 1456, то все таки подїя на соймі 1477 переконує нас, що були й тоді люде з тверезою гадкою і політичним розумінєм. Тяжкий рух державної машини в часї пруської війни, неповодження з Матїєм мусїли показати хибність державного устрою Польщі та зродити пляни реформи. До того небезпечність зі сторони Турків була важним поводом, аби подумати над поправою скарбовости. Від кого вийшов новий плян, годї знати, імовірно тісного круга королївських дорадників, може з самої ініціятиви Казимира. Що се було тісний круг показуєть ся з того, що Длугош про се нічого не згадує.

Досить, що задумано витворити публичний скарб (відмінний від надворного), куди по всяк час прибували-б доходи. Проект в тім напрямі зложений з двох частин: перша подає гадку загального податку надзвичайного й одноразового, друга пропонує повсечасний податок до публичного скарбу¹⁾. Головні пункти першої частини ось які:

1) від кожної гривни річного доходу — 2 гр. (від 1 гр. — 1 денар); 2) з кожного чиншового ґрунту — подібно ($4-5\frac{1}{2}\%$); 3) чинш має розумітись не лишень у грошах, але й у натуралїях (збіжжє — *ser*) — 2 гр. від гривни вартости збіжжя й меду; 4) так само з продажі риби; 5) солтиси й війти мають давати також 2 гр. від гривни за ґрунт оцїнений відповідно хлопським ґрунтам; 6) така сама часть доходів з млинів (евентуально чиншів, як млин віднаймаєть ся); 7) що до Волохів, пустих сел і руських попів то визначене для них висоти податку полишаєть ся знавцям відповідних околиць (*locorum periti*); 8) шляхотські двірські ґрунти (досї зовсїм вільні від податків) мають бути поділені на лани й відповідно хлопським чиншам оцїнені, опісля від гривни — 2 гр.; 9) уставляєть ся міська оплата (*schos*) і чопове; 10) від чиншів на відеркауф (*redemptio vyderkaffii*) той сам $4-5\frac{1}{2}\%$; 10) вкінці зазначаєть ся, що висота ся може бути в міру потреби подвоєна, ба навіть потроєна. На сїм кінчить ся перша частина.

¹⁾ Cod. epist. XV, I, 275—7. *Modus instituendi tributi, quod omnes ex aequo contribuere deberent, ex omnibus censibus pecuniariis et frumentariis caeterisque proventibus ad defensionem regni contra infideles.*

В другій половині говориться про кінченість утворення публичного скарбу, куди би звільна й поступово (*paulatim ac successive*) збирали гроші. До того скарбу мають впливати: 1) податок з двірських ґрунтів способом наведеним вище під 8; 2) часті десятини духовенства в тій самій висоті (2 гр. від гривні).

З того бачимо, що податок згаданий в першій половині мав характер одноразовий, останні-ж два уступи накладають повсечасний річний податок на шляхту й духовенство.

Проект сей, виходить ясно, був дуже щасливий, бо уймав часті скарбу означені на завсіди рами, що більше відповідали сучасним вимогам і клали основи тривкої скарбової організації на будуще. Тому сам був він щасливий, але доля його як раз протилжна.

Хто й як його відкинув, годі знати. Опір найшов сей проект певно у шляхти й духовенства. Свобода двірських ґрунтів від всяких податків була тоді при користних торговельних відносинах причиною зросту фільваркового господарства; чи всемогуща шляхта хотіла-б добровільно ставити тому богаченню заборони?

На тім самім соймі в р. 1477 розбавано також иньше внесене, що мало переіначити подекуди польську військовість¹⁾. Мала бути утворена наємна армія. На неї призначено 12-грошовий податок з лану, розложений сим способом: кметі платять 6 гр., король віддає подимне (*de quo nec magnum evenit commodum*), шляхта-ж і духовенство опускає кождому кметеві 4 гр. — так отже кметі дасть 12 гр.

Се внесене найшло таку саму долю, як попереднє. Замість того прийнято в сій році иньший спосіб організації армії, що ґрунтувався на давній загальній шляхотській війську²⁾. Дарма було силуватись на реформи, шляхта станула вже на такім становищі, що добровільно уступити з нього не хотіла. В тридцять літ близько потім зміцнить вона свою підставу так, що всі плани реформи річі посполитою XVI ст. полишають ся без успіху.

¹⁾ Cod. ep. XV, I, 277.

²⁾ Vol. leg. I, 277.

V.

(1480–1492).

Податок в р. 1481 на заплату наємників. Зверхній блеск. Оборона східних земель. Податок на сю ціль в р. 1485, 1487, 1488. Податкове внесене в р. 1489. Опозиція Великопольщі. Відповідь кольського сойму королівському послови. Податкова ухвала в Колі. Чоцове в Малопольщі. Податкове внесене короля 1490. Відповідь синоду духовенства. Додаток: грошова система.

Сумний досвід невдач і неохота були певно причиною, що король виїхав у Литву й так довго там перебував. Шляхта цілий той час увільнила ся від просьб і силювань короля в справах податків. Одначе наємники не були ще цілком заспокоєні й тому шляхта з власної ініціативи постановила в р. 1481 12 грошовий податок із селянських ланів і невелику оплату з міст¹⁾. Пригадуємо собі, що нема докладної звістки про те, чи податок ухвалений в р. 1479 був вибраний чи ні, тому сей податок або був назначений замість тамтого або, що більше ймовірно, збору з р. 1479 не вистало і ще раз коштом селян і міщан увільнила ся шляхта від напастей наємників.

Хоч як невідраді були внутрішні відносини Польщі, то все таки має вона в той час славу могутчої держави. Тоді запанував страх на Сході перед Турками і в тім то страху молдавський господар складав в р. 1485 ленний поклін Казимирови в Коломиї. До того ще вибір Владислава на короля угорського в р. 1490 підносить блеск ягайлонської династії. Тимчасом грошові клопоти, позички й застави йдуть по давньому²⁾. Хоч, як ми бачили, шляхта була дуже неохоча, то однак від повороту короля з Литви соймники постановляють податки один за одним. В р. 1484 (кінець) з powodu нападу Турків на Волощину був наперед з'їзд у Пйотркові, з початком 1485 в Корчині (29/I) та Колі (9/II), де постановлено 12-грошовий податок на молдавську виправу³⁾. Такий самий податок наложено в початку 1487 на виправу татарську, що закінчилась звісною побідою королевича Ольбрахта під Копестрином⁴⁾. В р. 1488 подибуємо новий податок 12 гр. від лана⁵⁾, за що король потвердив права й привілеї Великопольщі⁶⁾.

¹⁾ Sejmiki ziemskie 143.

²⁾ Павінський 146. Раз навіть король найшов себе в так прикрім положінню, що за згодою своєї жінки Єлисавети заставив коло р. 1485 її атласовий, перлами прикрашений убір у краківських міщан за суму 2000 зл.

³⁾ Павінський 147.

⁴⁾ ibidem.

⁵⁾ Павінський 147.

⁶⁾ Jus polonicum 321.

Труднійше пішла справа в р. 1489. На з'їзді в Пйотркові (кон. серпня, поч. вересня) просив король о новий податок. Заступники Малополющі прийняли внесенє, протестовали Великополяне, тому справу віддано ще соймакам. Наперед відбув ся з'їзд великопольський¹⁾. Туди послав король свого заступника, що мав подати внесенє. Тому послови, Янови, великопольська шляхта дала докладну, дуже інтересну відповідь²⁾.

„Пане Яне — читаємо у відповіді — тяжко нам пристати на сей податок, бо 1) не знаємо, як та справа буде полагоджена в Малополющі, боїмо ся сею ухвалою зразити собі братів Малополянів; 2) сі податки обіцюють нам завсїди спокій, тимчасом маємо вічну війну (тут вичисляєть ся цілий ряд неправд, насильства та розбоїв, що чинить військо на маєтностях, найбільш духовних, так що запанувала повна анархія); 3) тому вкінці, що зраджено наші права й вільности й не бачимо ніякої оборони від короля“.

Вкінці призволяють по податок, але під умовами: а) як на се згодить ся Малополюща; б) податок має бути вибраний не скорше як від дня св. Мартина (12 пад.), аби можна було знати гадку другої частини держави³⁾; в) шкоди й занехання з тої причини мають бути нагороджені, „інакше з того податку — так постановлено — нічого не буде“.

Дальше визначено евентуальний спосіб збору й назначено збирачів і спосіб орудування грішми. Що до останнього застережено: хоч у внесеню сей податок був призначений на оборону руських земель, та інакше зробити вони не можуть, не вважаючи на прихильність руським братам, як полишити право орудування грішми добрій волі депутатів, сіж в порозуміню з „молодшою братією“ мають передовсім мати на увазі інтереси земель великопольських. Вкінці призначаєть ся по 5 гривен з податку на diety для 14 послів, що прийшли на кольський сойм.

Після всіх тих умов розложено наперед чоповий податок сим способом: 1) від бочки (vase) пива в місті 7 квартників для збирача 1 гр., до каси райців на оправу міста (pro reformatione civitatis) 1 кв.;

¹⁾ Що до часу в сім місци нема згоди. В Cod. epist. I надруковані обі ухвали (малопольська 304—6, великопольська 306 і далі). Перша має дату: Пйотрків падолист 1490, друга: коло 1490. Обі дати недокладні. Перша радше падол. 1489 (Павінський ст. 150 кладе на поч. 1490) — друга (за Павінським) 20 жовтня 1489.

²⁾ Cod. ep. I, 306—309.

³⁾ Сей речинець служить доказом, що малопольська ухвала станула десь у початку падолиста 1489, коли вже до 12/XI Великополяне мають про неї довідатись. Нема отже потреби відсувати сю ухвалу аж на рік 1490, як се чинить Павінський.

2) від півкуфка вина 1 зл. 28 кв. (від куфи саремської подвійно); 3) від барилки ліпшого вина (*malmatici et itālici*) 1 орт 7 кв.; 4) від бар. простого (*simplicis*) вина 2 гр. 2 кв.; 5) від бочки (*vase*) меду 2 гр. 2 кв. Що до міського податку, то визначено його в звичайній висоті 4·16% себто 2 гр. від гривни маєтку. Лишень у сїм однім випадку збір віддано цілком в руки короля.

У Малополющі тим часом не було опору, на оборону проти невірних визначено податок від напитків „в цілій державі“ (*per totum regnum*)¹⁾: 1) від бочки (*actuali, tunna, kloda*) проданого пива належить ся чопове 6 кв.; від великої бочки (*magnum vas alias bezcky*) 4 гр., залежно від того кільки містила; 3) від куфи вина 2 зл. угор. (від півкуфка половину); 4) від барилки (*barilis*) вина мальмазийського (*sive graeci sive itālici*) 1 орт.; 5) від колоди меду 2·5 гр.; до кожного гроша має додатись ще один квартник *pro reformatione civitatis*. Далі визначено збирачів (*collectores*), подано їм докладні приписи поступованя²⁾.

Порівнюючи обі розглянені ухвали, бачимо передовсім, що малопольська має вузший закрий, бо обіймає лишень чопове, великопольська чопове й міський податок. До того й висота великопольського податку дещо вища від малопольського³⁾. Що до

¹⁾ Cod. ep. XV, I, 304—6. Сей висказ (*per totum regnum*) показує, що тут вже була відома постанова кольського сойму. Висказ сей мож пояснити ще тим, що Малополюща прийняла першу редакцію ухвали в Пйотркові. Так було-б оправдане датоване сеї ухвали редакцією Codex-у epist.: Пйотрків, не так як хоче Павінський: Корчин.

²⁾ Гроші мали бути зложені в руки каштелянів (краківського й сандомірьського), а сі разом з воеводами мали орудувати в порозуміню з королем (*cum scitu et intelligentia ser. dom. regis*). Їм поручено також близше означити ціну оподаткованих товарів.

³⁾ Зіставлене обох ухвал:

Від	Великопольща	Малопольща
бочки пива	7 кв. +1 гр. +1 кв.	6 кв. — + 1 кв.
великої бочки пива	—	4 гр. + 4 кв
куфи вина	2 зл. + 56 кв.	2 зл уг. + 64 кв.
барилки ліпшого вина	1 орт. + 7 кв.	1 орт. + 7 кв (?)
барилки простого вина	2 гр. + 2 кв.	—
бочки меду	2 гр. + 2 кв.	2½ гр. + 2 кв.
одної гривни майна	2 гр.	—

Ся таблиця не подає однак докладної різниці, бо тут побіч різниці грошей треба мати на увазі неоднотайність міри. Про грошову систему диви на ст. 47.

иньших ріжниць, що належать до податкового поступованя, буде понизше мова.

Ще одна характерна подія з останніх літ панованя Казимира Ягайловича.

З кінцем р. 1490 або початком 1491 король звернув ся до шляхотських соймиків з просьбою податку на незвістну близше ціль. Рівночасно просив удуховенства помочи. Шляхта відкинула внесенє, духовенство-ж зібране на синоді на поч. 1491 дало таку відповідь королеви¹⁾: „Минулого року виложили ми в. к. м. через п. Всінка й доктора Боксича тяжкі й не до витриманя блуди, що їм духовенство зарадити не вмів. (Тут вичислено всі надужитя в річах католицької віри). Обіцяно нам реформу, і досі нічого не знаємо крім письма писаного до старостів, що нічого не помагає. Ми тоді були заповіли, що як поправи не будемо бачити, то ледви чи духовенство на будуще призволить на податок. До того воно чує себе звязаним поведінкою, що ніколи нічого не ухваляло й не виконувало без порозуміння з земською властю (terra). Тепер не признано в. к. м. земського податку. Самі (духовні) не хочуть давати початку в тій справі, бо й так земська шляхта часто їм закидає, що вони причина їх утисків. Зрештою не мають ніякої запоруки, що їх не стріне щось подібне, як було описано на кольськім соймі²⁾, тепер по повороті наємних військ з Руси. Остання причина відмови, справа десятин, була вже ширше виложена послови³⁾“.

Як бачимо з сеї відповіді синоду, то польське духовенство цілком не було прихильнійше королеви, як шляхта. Се мож було добачувати в оповіданях Длугоша, котрого погляди могли б ми узагальнити і розтягнути на ціле духовенство. Вже й у відповіді кольського сойму (1489) видно було сильний протест духовенства проти короля за шкоди від наємників. Тепер ся солідарність духовенства зі шляхтою дуже виразно виступає в рішучій заяві, що без згоди соймикової шляхти не приймуть ніякого податкового внесеня.

Протягом часу межи 1480 і 1492 чи радше 1489, бо в останніх трох роках годї віднайти яку згадку про податкову ухвалу, п'ять разів, як здаєть ся, ухвалено надзвичайний податок. Перший раз (1481) на заплату наємників, опісля на зміцненє окраїнних земель

¹⁾ Codex epist. XV, 309. Responsum sinodalis d. regi in causa contributionis.

²⁾ Алюзия до опису кривд (1489), що духовенство терпіло по своїх маєтностях від наємних військ.

³⁾ Се належить певно до кількарарових змагань короля забирати в духовенства десятини.

проти Турків й Татарів. За мало маємо відомостей, аби можна про перші чотири щось ближше сказати, бо з р. 1480 Другош, найважніше жерело, кінчить свою Історію Польщі. Були се звичайні 12 грошові ланові збори, окрім р. 1489, де головний тягар упав на міста в формі чопового й міського податку (сей останній лишень для Великопольщі). Чопове доторкувало села о тільки, як падало на пиво продаване в сільських коршмах. Ухвали відбуваються, скільки знаємо, без великої опозиції, лишень в р. 1489 великопольська шляхта й духовенство дали дозвіл на податок під дуже тяжкими вимовами, чим стало ся, що ухвала властиво не сходила ся з своєю метою. Раз лишень, скільки знаємо, відкинула шляхта й духовенство податкове внесенє (1491) і то в такій формі, що показує, як король в старости, при кінці життя був сим станам немилий, так само, може й більше, як у давніших літах. Сила й значіне упревілейованих станів показали ся тут дуже різько й давали міцну запоруку на будуще, що не повернуть з добутого раз становища, але підуть дальше дорогою витиченою шляхотськими інтересами.

Примітка: Заки приступимо до загальної части, мусимо задля ліпшого перегляду й зрозуміння повизших і понизших виводів пригадати монетну систему, яка панувала за час пановання Казимира Ягайловича. Вона представляє ся так: 1 гривна (marca) = 48 грошам (grossi) = 96 півгрошам = 288 квартникам (quadrans) = 864 денарам. 1 гріш = 2 півгр. = 6 кварт. = 18 денар. Четверта часть гривни (12 гр.) зове ся вярдуном (ferto); $\frac{1}{24}$ гривни (2 гр.) має назву шкойца (scotus). Один золотий (florenus), званий також угорським, мав в тодішніх часах вартість 30 і 32 гр.¹⁾

Б. Податкова організація за Казимира Ягайловича.

I.

Форми оподаткованя.

Брак жерел. Податки звичайні: подимне, данина. Надзвичайні: а) податок лансвий; б) доходний від: духовенства, державців королівщин, вірителів, солтисів, слуг, учителів; в) маєтковий: шос, від купців, Жидів, дідичних млинарів, Волохів; г) торговельний і промисловий: акциза, млини, коршми, руди; ґ) від голови д) від позичок; е) subsidium charitativum духовенства

На сїм місци належало-б подати докладний образ усіх родів оподаткованя, якими коли небудь в тім часі була обложена

¹⁾ Див. Piekosiński O monecie i stopie menniczej w Polsce XIV i XV w. (Rozprawy Akademii Nauk, oddział hist.-filoz. t. IX).

хоч би й одна частина тодішньої польської суспільности. Як ми вже висказали ся на вступі, аби подати докладний перегляд скарбових доходів з податку, до того за мало маємо жерел. Ближше означити зможемо лишень сі, що згадують ся в соймових ухвалах, і то не всі рівно докладно. Всі скарбові доходи, без уваги на те, хто ними завідував, можна поділити на дві головні категорії: 1) звичайних, 2) надзвичайних. До звичайних належать доходи: з королівських дібр, соляних жуп, мит, виробу монети, подимного, сталих селянських та міщанських данин. З того податковий характер мають лишень два останні роди, проте лишень про них буде тут мова.

1) Звичайні податки.

Поральне, подимне се одинокий докладно означений сталий податок. Складали його що року всі селяне, до кого небудь вони належали, чи до короля, чи до шляхти, чи духовенства. Він починаєть ся, як вже сказано на початку, від звісного кошицького привілею в р. 1374, де визначено з кожного селянського лана кожного року 2 гр. Усі ж ґрунти, що належали безпосередно до шляхти або духовенства, були вільні від того податку¹⁾. Подимне було сталним податком до тої міри, що навіть безкороліве не звільнювало селянина від його заплати. Се також податок виключно селянський, бо й міщанські ґрунти були вільні від нього. Не знано тоді також катастральної класифікації ґрунтів, тому висота подимного (2 гр.) була завжди однакова для всіх ланів, ліпших чи гірших. Ся несправедлива система удержала ся в Польщі по всі часи, хоч політики XVI ст. остро виступали проти сеї хибі (Модржевский *De emendanda republica*).

Та хоч се був сталий податок, рік-у-рік збираний, то однак загальний державний дохід з нього мусів бути незначний, коли так часто бували потреби надзвичайних податків. До того він ішов виключно в руки короля, на його особисті видатки, тому то в пляні реорганізації армії в 1477 р. сказано, що з подимного не великий хосен (*pes magnum evenit commodum*)²⁾. Збір подимного і нагляд над ним були в руках королівських урядників, звичайно старостів³⁾.

¹⁾ Див. Pawiński, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje* za Stefana Batorego (*Źródła dziejowe* t. VIII) str. 392.

²⁾ Cod. epist. XV, I, 277.

³⁾ Див. розпорядженє в справі збору подимного в „*Aktach grodzkich i ziemskich* XV, N. 2000.

Інші повинности селян були різнородні, але сї вже йшли в руки їх зверхника-дідича. Таким паном хоч був король (в королівщинах), то все таки сї повинности належить відділити від подимного. Подимне був податок публично-державний, інші-ж данни виходили з підданських взаємин селянина до пана. Безперечно, що вже й у тім часі була більша частина повинностей, що їх докладний розмір знаємо пізнійше, як чинші, стація, десятини, збіжева данина, бараняча, волова, медова і т. и. і т. и. З тих усіх повинностей при ухвалах надзвичайних податків згадують ся: чинші, медова та збіжева данина (ser)¹⁾, костельні десятини, одначе без подання висоти. Десятини бували двоякі снопові й грошові. Згадують ся саме грошові²⁾. Міщане підпадали менше-більше подібним повинностям, не так різнородним з назви (що було у селян), як що до податкованих житєвих способів (лан, дім, огород, ремісництво, купецтво і т. и.).

2) *Надзвичайні податки.*

Тут маємо на думці всі ті податки, що не були стало ріку-рік оплачувані, але що на них за кожним разом шляхта мусїла давати свою згоду, consensus. Сї вже виступають у наших жерелах далеко докладнійше, тому й буде можна дещо ближе про них сказати. На жаль одначе не можемо нї раз подати, до якої суми доходив збір з поодиноких податкових категорій. Тут вина в браку жерел, як державних рахунків, так теж статистичних дат.

Лановий податок (contributio de laneis) становить головну частину тодішніх надзвичайних доходів, тому й від нього зачинаємо. Придивимось йому з трох боків: 1) хто був оподаткований? 2) що було підставою до визначеня ланового податку? 3) яка його висота? В усіх разях, коли тільки ухвалено в нашім періоді лановий податок, падав він на селян і то рівно, чи вони належали до короля чи до шляхти чи духовенства. Під категорію селян беремо й солтисів, війтів, вільних слуг, селян і міщан на волї, всіх що мали податок з лану. Загородників і комірників не бачимо в тім оподаткованю, вони згадують ся при податку від голови.

Платили його також міщане, як читаємо в ухвалі з 1447 р.: „хто з міщан оре й обробляє лан, платить 12 гр., хто пів лана — 6 гр.“³⁾, або в постанові кольського сойму з 1458 р.: „міщане, що

¹⁾ Cod. epist. XV, I, 276.

²⁾ Jus pol. 294.

³⁾ Jus pol. 258.

обробляють поле, платять 6 гр.¹⁾. Чи до кожної ухвали ланового податку втягнені міщане, годі сказати, бо Длугош занадто загально переповідає податкові постанови. Здається нам одначе, що кожний лановий збір обіймав і міщан. Що до них то треба ще завважити, що в разі, як вони платили ланове, були вільні від міського збору, що визначався по вартості майна²⁾. Шляхта була зі своїх особистих ґрунтів вільна від того податку, за те платила його та шляхта, що не мала чиншів себто підданих. Сей дрібний шляхотський елемент був правдоподібно кождочасно обложений лановим разом з мужиками, хоч усього три рази (1456, 1466, 1472) згадують ся вони виразно³⁾. З лановим лучено також оподатковане сільських промислів як млинів і коршмів, з руд, від руських попів, про се буде мова низше.

Визначення ланового податку ґрунтується на лані себто що підставою до оподаткування є тут лан, без огляду на те, чи він більший, чи менший, лпший чи гірший. Раз, в ухвалі кольського сойму з 1458 р., зазначено, що безчиншова шляхта має зложити податок від плуга, що звичайно було в уживаню в Руських землях. Пусті лани (*mansi deserti*) були вільні від податку, лише в проєкті з 1477 р. підтягнуто й їх, але не до ланового, а до чиншового податку.

Висота ланового була в тім періоді ріжна. Найчастійше виносив сей податок 12 гр. з лану як сільського так міського. Ухвала „*iunior-iv*“ 1455 р. наказувала, аби селяне, що належать до духовних і королівщин, платили по 24 гр. Так само в 1456 р. подибуємо в малопольській ухвалі ланове від шляхти, що не мала селян, 24 гр. Дуже часто податок сей доходив лише висоти 6 гр. Раз навіть (1476) ланове виносило лише 4 гр. Завважити треба, що безчиншова шляхта платила ланове в тій самій висоті, що селяне, раз лише, коли селяне платили 6 гр., вона мала видати 2 гр. від плуга.

Дуже характерна проява була в 1468 р., коли при ухвалі ланового (12 гр.) зазначено, що половину з того мають платити дідичі, половину селяне. Се одинокий випадок, де чиншова шляхта підпадала лановому податкови. Одначе, як знаємо з Длугоша, мало хто держав ся сього наказу. Бувало також, що в сім податку мало вже міститись поральне: так в 1447⁴⁾ воно було уміщене в 12 гр. від лана. В 1472 р. малопольське поральне забиравало властиве весь

¹⁾ Cod. dipl. Maior. Pol. ed. Raczyński 180.

²⁾ *ibidem*.

³⁾ Не платила його в 1472 р., бо тодішнє ланове було властиве à conto подимного.

⁴⁾ Так само було в 1404 р.

лановий податок: видано 6 гр., але за те в найблизші 3 роки селяне мали бути вільні від подимного. Інтересно лишень се, як стояла справа з міськими ґрунтами? Сї були вільні від порального, отже чи з 12-грошового податку опущено їм 2 гр., про се годї знати. Мабуть не звільнювано їх, бо в 1472 р. податковий універсал виразно згадує міські ґрунти подібно ї нечиншову шляхту¹⁾.

Зіставлене всіх зібраних ланових податків за час панованя Казимира Я. представляє ся так²⁾:

Рік	Великополь.	Малопольща	У в а г а
1447	12 гр.	12 гр.	incl. подимне
1451	—	6	
1453	6	6	
1455	12	12	
1456	24	12	нечиншова шляхта
	12	12	солтиси, вийти й у Малоп. селяне на волі.
1457	12	12	Великополь. пепев.
1458	6	—	селяне
	2		нечиншова шляхта ³⁾
1459	12	12	
1462	12	12	
1464	12	12	
1465	6	12	
1466	12	12	
1468	12	12	дідичі половину
1470	—	12	
1472	12	12	
1472	6?	6	3-річне поральне
1476	—	4	
1478	12	12	без познанської землі
1479	12	12	выплачено?
1481	12	12	
1485	12	12	
1487	12	12	
1488	12	12	

¹⁾ Jus pol. 311.

²⁾ Не вчислено тут різних провінціяльних ухвал, бо про них ледви находимо згадки. Також завважимо, що зібрано тут чисте ланове, без иньших родів оподатковани, що враховувались у сю категорію податків (млини, коршми й т. д.).

³⁾ Що до податку згаданого у Длугоша (V, 265) під тим самим роком у висоті 12 гр., непевно, чи се був окремий податок.

Усіх отже ухвал ланового податку було коло 23. Сума всіх ланових податків за час пановання Казимира, які мусів селянин заплатити з одного лану, виносить у Великопольщі коло 216 гр., у Малопольщі 238 гр.

Доходовий податок не обмежується певним станом він загальний, обіймав рівно духовенство, шляхту, міщан та селян. Обговорюваний період тим власно характерний, що в ній подибуємо доволі часто податок наложений на духовенство та шляхту. Се подибуємо потім ще в першій половині XVI ст., пізніше вже ані один раз шляхтич не причиняв ся до помноження скарбових доходів. Початок сеї прояви зроблено, як знаємо, в 1455 р., коли малопольська шляхта подала умову, що тоді дасть дозвіл на ланове, як державці королівських дібр зложать половину своїх доходів. Ся вимова не вдержалась, але вже того самого року покладено в Грудзбондзу під впливом „іупіог-ів“ ухвалу, що духовенство має віддати половину доходів з бенедикцій. Сю ухвалу також взято назад, всеж таки в 1456 р. видано звістну загальну ухвалу, де обложено доходивим податком не лишень духовенство й державців а й усю шляхту. Подібну постанову повторено ще в 1458 р. (для духовенства й державців королівських дібр), 1459, 1461 (шляхта), 1462, 1466, 1471 й ин. (дух.). Тут треба одначе відділити податок шляхти від податку духовенства, сей другий був звичайно відокремлений від загальної ухвали, в формі *subsidiū charitativi*.

Побіч духовенства і шляхти (сама шляхта була сим податком обложена лишень раз в 1461 р.) платили сей податок також селяне: солтиси і війти, що мали чинші та слуги, а проєкт з 1477 р. згадує доходовий податок від млинарів. З міщан тут вложені властиво тільки учителі, та доходи з рілі.

Визначене доходового податку основувало ся на чиншах, платні, взагалі на грошових доходах. У духовенства під тими доходами розумілись або всякі чиншові доходи з бенедикцій (прим. 1456, 1462) або грошові десятини (1456 на єпископів), вкінці доходи т. зв. папської такси (1471). Часто також визначувало духовенство з горі певну суму на публичні цілі (прим. 1458). У шляхти визначене основувало ся на чиншах від селян або від позичок. Розумілись тут чинші в грошах, бо лишень проєкт з 1477 р. рад би втягнути тут збіжеву й медову данину, продаж риб і чиншову вартість двірських ґрунтів і порожніх ланів. Сей проєкт згадує теж про чинші на відеркауф¹⁾.

¹⁾ Відеркауф (*wyderkauff*, нім. *wiederkauf*) означало закупно ґрунтових чиншів, котре мож було відкупити. Було се щось в роді нашого заставу або секвестру, ли-

В чиншах була також підстава податку для солтисів і війтів, тих що жили не на лані, а з селянських чиншів. В ухв. з 1456 р. вони згадують ся лише в Малополющі; видно з того, що в Великополющі чиншові війти не подибували ся. Раз (1456) доходовим податком були обложені слуги й невільники, і се на основі їх річної платні. Доходовий податок від млина згадуєть ся лише в проєкті з 1477 р., запевно без огляду на те, хто був власником млина.

З міщанських доходових податків подибуємо як вже сказано, лиш податок на учителів і на ґрунти винаймлені. Підставою до визначеня податку була учительська платня й висота ґрунтової престації.

Висота доходового податку доходила найвише до 50% чиншів. Так постановили вже королівські дорадники в Грудзьондзу й такої висоти домагалась малопольська шляхта від державців королівщин в 1455 р. Одначе тільки раз виплатила шляхта 50% — в 1456 р., духовенство ще в 1471 р. дало 50% доходу з т. зв. папської такси, тільки краківський клер видав 37·5% (18 гр. від гривни). В иньших випадках висота податку знижуєть ся до 25% (державці королівщин і духовні в 1458 р.). Раз (1456) познанський єпископ мав дати попри половину чиншів лише третину грошових десятин (33·33%). В 1459 р. висота сходить до 12·5%, два роки пізнійше до 5%. Сей останній податок був наложений правдоподібно не загально в формі 5% з доходу, але ближе означений: 5 гривен від 100 гривен доходу. Се виходило б з того, що загал шляхти згодив ся на нього, тільки пани заявили ся против. Духовенство платило ще *subsidium charitativum* раз (1462) у висоті 12·5%, в двох разях (1466, 1479) висоти його не знаємо, може була з гори визначена сума, подібно як платили єпископи в 1458 р. Позички були оподатковані 50% доходом (1456), то знов 12·5% (1458).

Чиншові солтиси й війти платили 50%, як се знаємо з ухвали в 1456 р. Натомісць не знаємо докладно висоти того податку в 1459 р., бо тоді лише загально згадуєть ся про восьму частину чиншів. Беручи анальоґічно з 1456 р., мусимо дійти до переконання, що й тут солтиси та війти (запевно й вірителі) платили 12·5%.

Слуги й невільники (у Великополющі) обложені були 16·66% доходовим податком, себто 1 гр. від вярдунку їх платні. Так само були оподатковані великопольські учителі, себто платили шосту часть

шень добровільного. За відеркауфом можна було й продати ґрунт, тільки що продавець міг його відкупити, що зрештою позволяєть ся і в нинішнім цивільнім праві.

платні. Обі сї категорії податників виступають, скільки знаємо, лише раз в 1456 р. З міської рілі, згаданої в тім році, що приносить політні доходи, зібрано 50% осявідченої суми.

У проєкті з 1477 р. згадують ся ще такі доходіві податки: 4·16% і 5½% ґрунтових чиншів, 4⅙% з данни в натуралїях; так само (4⅙%) солтиси з чиншової оцінки ґрунту, з продажу риб, доходу або чиншу з млинів, з панських ґрунтів оцінених на чинш; відеркауфи 4⅙%—5½%. До публичного скарбу мав також приходити 4⅙% податок від духовенства.

Зіставляємо тут усі доходіві податки не вчисляючи неозначених ближше subsidi-ів charitativ-ів духовенства:

	1456	1458 ¹⁾	1459	1461	1461	1471
Духовеиство	50%	25%	12·5%	?	12·5%	50% і 37·5% пап такси
Державці королівщин	50%	25%	12·5%	5% у гривнах	—	—
Шляхта	50%	—	12·5%	5% у гривнах	—	—
Вірителі	50%	12·5%	?	—	—	—
Солтиси і війти ¹⁾	50%	—	?	—	—	—
Слуги й певільники ¹⁾	16·66%	—	?	—	—	—
Учителі ¹⁾	16·66%	—	?	—	—	—

Маєтковий податок мав характер більше міського полатку, бо з сел входили тут лише млини і Волохи. Під маєтковим податком розуміємо: 1) шос (schos, exactio civilis²⁾), 2) від купців, чужих і краєвих, 3) від Жидів, 4) з млинів, 5) від Волохів.

Шос платили всі міщане, королівські, церковні чи свїтські, хто лише мав у місті дім або яку посїлість, часом і ті що мали до часу волю. Вільні були від того податку лише ті, що обробляли землю і платили ланове³⁾. Підставою до визначеня сього збору був дім, огород, взагалі якась міська посїлість разом з усім рухомим майном⁴⁾.

¹⁾ Великопольща.

²⁾ Cod. dipl. Crac. I, 251.

³⁾ Cod. dipl. ed. Raczyński 180, Bandtkie Jus pol. 305, 311.

⁴⁾ Павінський (Skarbowość w Polsce za Stefana Batorego str. 154) каже: „шос був вибираний з самих тільки міських перухомастей, як нам здасть ся; домів і забудовань.

Оцінювано вартість дому, городу і ин. або доходжено, в якій ціні властитель посілисть купив, опісля від тої вартости або ціни визначувано певну суму в процентах. Висота міського збору була звичайно 2 гр. від гривни майна (4·16%), один раз (1465) — 4 гр. (8·32%), за те в 1458 р. виносив сей податок (у Великопольщі) лише 1·04% себто ½ гр. від гривни. Кілька разів (1470, 1481) не знаємо докладно висоти. Шос ухвалювано звичайно при лановім або доходовім податку, тільки раз (1489) наложено його при чоповім (Великопольща). Тому то може бути, що в нашій огляді пропущено деяку постанову міського збору, одначе у тім не наша вина.

Купці платили маєтковий податок подібний до висше згаданого. Їх ділено на краєвих і чужих (норимбертських). Краєві купці були безперечно оподатковані при ухвалі шосу, бо він обіймав рухоме й нерухоме майно. Тому в сей відділ входили-б лише чужі купці, одначе універсал (малоп.) з 1456 р. відділює звичайних міщан від краєвих купців. Тому то беремо купців як окрему категорію податників. Підставою до визначення податку було майно, як рухоме так нерухоме, оцінювано отже й товари, що продавались по купецьких лавках. Висота податку була в 1456 р. 4·16%. Властиве маємо лише сю одну докладну звістку про купців, в усіх иньших разях вони втягнені під загальну назву міщан. Чи се було й з чужими купцями, не вміємо сказати. При податку з 1359 р. згадують ся купці, але не знаємо, чи підставою була вартість майна в грошах, чи се була звичайна акциза від товарів.

Жи́ди обложені маєтковим податком в 1456 р. як у Великопольщі так у Мало́польщі. Висота була два рази більша як у міщан, себто 8·32%. При иньших ухвалях жи́ди виразно не згадують ся, але мабуть не помилимо ся, коли скажемо, що при кожній ухвалі міського збору платили його Жи́ди в подвійній висоті. Так отже в 1465 р. виходило-б, що Жи́ди платили 16·64% вартости майна, в 1458 р. лиш 2·08%.

Ді́дичні млини. Млина́рі платили маєтковий податок лише сі, що мали власний ді́дичний млин (иноді, як 1472, від колеса). Віднаймлювані млини входили в иньшу категорію. Підставою до визначення податку була вартість млина в грошах або ціна купівлі. Який се

Поборові універсали виразно про се не говорять і т. и..“ Гадка ся хибна, принаймні для наших часів, бо в привілею для Кракова в 1469 р. згадують ся виразно міський збір (*exactio civilis*) у висоті „2 гр. від гривни рухомого й нерухомого майна“. (*Codex dipl. Crac I, 251*). Зрештою такої самої думки був Л(юбомирський), автор праці *Trzy rozdziały z historyi skarbowości polskiej* (стор. 8).

був млин, водяний чи вітровий, не вважано звичайно. Висота сього податку була в 1456 р. 4·16% вартости (2 гр. від гривни), в 1458 р. (у Великопольщі) 1·04% себто $\frac{1}{2}$ гр. від гривни вартости, в 1472 р. піднеслась до 2·08% себто 1 гр. від гривни вартости. Властиво тільки в сих трох разях знаємо про млинський доходний податок дещо докладнійше, при иньших ухвалах годі подати висоту його. Звичайно оподатковувано млини при ухвалах ланового. Побіч млинів згадують ся звичайно коршми (1458, 1464, 1472).

Волохи згадують ся під р. 1472, проект з 1477 р. згадує про них, але не визначає податку. Запевно одначе вони були частійше оподатковані надзвичайним податком. Се були гірняки, що випасали вівці й сиділи на волоськім праві. Одиноким їх майном були вівці, тож і підставою для визначеня податку була їх скількість. В 1472 р. платили від сотки овець 2 гр.

Подаємо низше зібране всіх по можности маєткових податків, які були в нашім періоді певно ухвалені¹⁾:

	1456	1458*)	1464	1465	1466	1468	1470	1472	1469	1481	1489*)
Міша не (шос)	4·16%	1·04%		8·32%	4·16%	4·16%	4·16%(?)		?%	?%	4·16%
Чужі купці	4·16%	?		?	?	?	?		?	?	?
Жида	8·32%	?		?	?	?	?		?	?	?
Мли-нарі	4·16%*)		?%					2·08%			
Воло-хи								6 гр. від сотки овець			

Торговельний і промисловий податок. Під 1459 р. читаємо в Длутюша про податкову ухвалу і в ній про податок на купців та ремісників. Се було оподатковане напиктів та иньших міських і сельських виробів. В податкових ухвалах нашого періоду не читаємо нічого близшого про ремісництво, які воно платило податки. Так само й про купецтво, бо в горі були лиш говорено про маєтковий податок купців, знов очевидно — вони мусіли платити також за про-давані річи, з тої то причини в сім відділі згадуємо лише про сї

¹⁾ Що зазначено зьвіздкою *), належить виключно до Великопольщі; непевности полишено.

категорії податку: 1) акциза або чопове, 2) коршми, 3) видержавлені млини, 4) руди.

Акциза або чопове оплачувано від виробу й продажу напиктків. Сей податок уставиено кілька разів підчас панования Казимира Ягайловича, одначе лише раз в 1489 р., маємо детальний його розклад в обох частинах Польщі. Тут згадують ся такі роди напиктків: а) пиво, б) вино, в) ліпше вино (*v. malmaticum, graecum, italicum*), г) гірше вино (*v. simplex*), д) мід. Визначене чопового основувало ся очевидно на певній означеній мірі. В згаданих ухвалах є згадка про такі міри: *vas, magnum vas alias beczky, maior vas alias kufka saremska, medium vas alias polukuffek, tunna, kloda, barilis etc.* Висота чопового була залежна як від напикту так і від міри. В 1489 р. пиво оплачувалось: від бочки (*vase, actuali, tunna*) у Великоп. 7 кв., у Малоп. 6 кв.; від куфи вина по 2 зл. [В. і-М.]; від бочілки (*vase, kloda*) меду — 2 гр. і 2 $\frac{1}{2}$ гр.¹⁾ Що до иньших ухвал акцизи від напиктків дещо близше годї сказати, нема до того материялів. А ухвалювано її ще в рр. 1459, 1462, 1466, 1479.

Коршми відділюємо тут о стільки, скільки платили податки не від шинковних напиктків, лишень як промислова цілість. Тут отже вимір був дуже простий, однак була ріжниця між коршмою дідичною і найнятою. По ухвалї з 1472 р. дідична коршма платить 6 гр., видержавлена лишень 3 гр. Постанова кольського сойму 1458 р. визначає від кожної коршми на селі 1 гр.; в 1464 р. висота податку з коршми доходить мабуть 12 гр.

Млини були оподатковані инакше дідичні, инакше видержавлені. Про перші була вже мова повисше, що підставою до визначеня податку на них була їх вартість. Винаймлювані млини платили певну з гори визначену суму без огляду на вартість чи ціну. Так в 1456 р. видержавлений вітрак у Великопольщі оподатковано 4 гр., два роки пізнїйше 2 гр.; у Малопольщі (1456) кожний недідичний млин платив 6 гр., так само в 1472 р. Висоту податку в 1464 р. годї на певно подати.

Оподатковане руд стрічаємо виразно лишень раз (1472), було се 12 гр. від одного колеса.

Податок від голови рідко подибуємо. В великопольській ухвалї з 1456 р. підпадають йому кметь і його жінка, по 1 гр., та кожний мущина й жінка, що живуть у місті, по 1 гр. Перші з них платили

¹⁾ Зіставлене чопового з 1489 р. на стор. 45.

лиш тому сей податок, що тоді вони були вільні від ланового, тимчасом коли пан платив доходний податок. В сю рубрику можна-б покласти також податок руського попа (1472), бо при нїм не сказано про ніяку підставу до визначення податку.

Позички на процент були оподатковані в доходівім напрямі, про се було висше.

Subsidium charitativum духовенства хоч по формі, як було в тодішніх часах плачене, належить до ряду доходних податків, згадується тут ще раз задля свого характеру добровільного податку. Хоч воно лучить ся з иньшими податками, та завжди майже сей характер задержувало. Лише мабуть в ухвалях доходного податку *subsidium char.* було більш приковане до ухвали, хоч незалежність духовенства можна було пізнати з Длугошової оцінки грудзьондської ухвали (1455). Окрему форму сеї донативи маємо в польській ухвалі з 1458 р., де єпископи платять з гори визначену суму. Вимір і висота були обговорені вже висше.

II.

Оподаткованє станів.

Духовенство платить від доходу. Чиншова шляхта від чиншових доходів, нечиншова з лану. Змаганє, аби дідачі платили половину ланового. Інші податки шляхти. Міщанство від вартости майна, ланове й від голови. Селяне платять: поральне, ланове, з чиншів і від голови. Волохи від сотки овець. Руське духовенство поголовне. Жиди від вартости майна.

1) Духовенство.

В обговорюванім періоді сей стан причиняв ся доволі часто до прибільшення державних доходів. Початок того виходить від звісного конфлікту з шляхтою в 1455 і 1456 р. Вільне силою кошицького привілею від всяких сталих податків, згоджується воно від тоді час-до-часу видавати певні надзвичайні податки. Зразу соймові ухвали загального податку обіймають і духовенство, пізнійше одначе воно відокремлюється від них і само на синодах подає згоду на податок або відмову. Коли платить, то не на підставі своїх дібр, лишень певний процент від чиншів і взагалі грошових доходів (селянські чинші, грошові десятини, папська такса). Деколи платить з гори означені суми. Податки постановлені на синодах зовуть ся звичайно *subsidium charitativum*. Висота податку була звичайно 50%, 37·5%, 25%, 12·5% певних річних доходів.

2) Шляхта.

Серед того стану треба відділити три категорії: а) державців і посідачів королівщин, б) чиншову шляхту себто таку, що мала селян на чиншах, в) загонову, дрібну шляхту, що не мала підданих і жила з управи рілі. Змагане до оподаткування шляхотського стану почалося власне від першої категорії, коли як знаємо, в 1455 р. малопольська шляхта допевнялась, аби вони зложили половину своїх доходів. Аби се здійснити, мусіла шляхта й на себе прийняти такий самий податок і таким способом станула визначна ухвала з 1456 р. Обі перші категорії платили все доходний податок з чиншів, що було головною основою їх економічного положення. Висота сих податків в процентах була звичайно: 50%, 25% (а), 12·5%. В 1461 р. оподатковано богачів, бо визначено податковий процент не в грошах лише у гривнах (5%). Один дуже інтересний об'яв' подибуємо в 1465 р., коли ухвалено лановий податок з тою умовою, що половину його (6 гр.) мають платити селяне, половину-ж дідичі. Одначе, як знаємо, мало хто зі шляхти держав ся сеї ухвалн. Замітний проєкт з 1477 р. бажав оподатковати шляхту не лиш із чиншів і данин селян, але й двірських ґрунтів, що мали бути оцінені на чинші так як селянські, відтак з тих номінальних доходів мало бути заплачено 4·16%. Се одинока проява змагань тодішніх часів оподатковати двірські ґрунти.

Що до третьої категорії, безчиншової шляхти, то вона не платила ніякого доходного податку, лише лановий, подібно як селяне. Розумієть ся, що й подимного ніколи не складала, хіба-б тут взяти ланове з р. 1472. Висота ланового, що падала на воюгу шляхту, була звичайно 24, 12, 6, 2 гр. від лана (або плуга).

Шляхта платила деякі й иньші податки, але вже не з титулу свого стану, а з титулу власности оподаткованої річи прим. як вірителі¹⁾, властителі млинів, броварів і т. ин.

Вкінці згадуємо ще два повсечасні податки, що шляхтич платив, се торговельне мито й снопові десятини для костелів. Що до першого то зараз в 1456 і 1496 наступила полекша. Від тоді (1496) вєсьо, що було для особистої потреби шляхтича, міг він свободіно без оплати спроваджувати, також всі свої продукти без мита вивозити.

¹⁾ Кольський універсал 1458 р. виразно згадує землян, що дають гроші на процент.

3) Міщанство.

Се вже стан, що тяжко двигав публичі тягарі різного роду й назви. Тут не місце всі переходити, зазначимо лише ті, що виступають у наших соймових податкових ухвалах. До них передовсім належить міський збір (шос) від рухомого й нерухомого майна. Збираю його сим способом, що оцінювано вартість дому, огорожу, рухомостей, опісля назначувано певний процент, звичайно $4\cdot16\%$, часом $1\cdot04\%$, раз подибуємо навіть $8\cdot32\%$. Дехто з міщан платить ланове, коли головню займаєть ся управою рілі, але вже тоді не оплачує шосу, як се виразно зазначаєть ся в податкових універсалах. Порального міщанин не платив. Подібний до шосу податок на купців, як краєвих так заграничних. Така сама була підстава до визначеня (певний процент вартости майна) і така сама висота ($4\cdot16\%$). Ті міщане, що сиділи до певного часу на волі або через те, що були погоріли або що тільки осадовились (новий корінь) бували також оподатковані (1458 у Великопольщі). Коли мали лан — платили ланове, як його не мали — давали певний процент від вартости посілости. Поміж тими роблено однак виїмки: хто від року або погорів або оселив ся — був вільний від всякого податку. Такі загальні податки, як від позичок, млинів, виробу й продажі напиктів і т. и. дотикали, річ звичайна, й міщан, подібно як одиницю кожного иньшого стану. Вкінці треба згадати про міщанський податок від голови, що був наложений в 1456 р. (Великоп.).

4) Селянство.

Коли міщанин тяжко двигав податковий притиск, то селянин гнув ся під ним. Се очевидно задалеко запровадило-б нас, коли-б ми хотіли тут, хоч би й найкоротше, представити всі селянські тягарі й повинности. Ми знов обмежимось головню поральним й лановим. Поральне, як вже сказано, се сталий, рік-у-рік плачений податок у висоті 2 гр. від лану, від кожного лану, без квантитивної й квалітативної різниці. Того податку не платив ніякий иньший стан, окрім селянства, не платили навіть міщане, що займались управою рілі. Подимне, само собою, не було дуже тяжким податком (не мало воно й великого значіння для держави чи там короля), однак ся несправедливість, що не знала ні величини ні добору ґрунту, лиш одну назву „лан“, мусіла тяжко відбиватись на податниках околиць з порожніми, прим. підгірськими рілями, як з другої сторони подільська пшенична ріля без труда зносила сей тягар.

Найважнійший селянський податок — се ланове. Се головна струя, що раз-у-раз вливалась у державну касу. Вимір сього податку ґрунтується на тій самій несправедливій нормі, що й поральне, себто від лана без огляду на його вартість. Платили його також селяне на волі (1456 Малоп.) і вільні люде (1458). Сей податок вже не виключно селянський: платять його шляхта, що не має підданих, дають його міщане, що обробляють рілю. Межи тими останніми і селянами така різниця, що коли міщанин платить ланове, то вільний від шосу, тимчасом селянин попри ланове платить і подимне. Хиба буває часом (1404, 1447), що соймова ухвала враховує в лановий податок також подимне. Знаємо також випадок (1472), де лановий податок признаний був à conto подимного. Вже згадували ми про ухвали (1468), де половину ланового мали покрити власним грошем дідичі. Видно з того всього, що проявились тоді, побіч змагань до інших реформ, також змагане до улегчення податкового тягару селянам. Завважити ще треба, що в 1456 р. (Малоп.) селяне платили ланове не безпосередно, лишень давали 12 гр. у підмогу панського 50% доходного податку.

До селянського стану зачисляють ся солтиси та війти. Сї платили або доходний податок з чиншів, колиж чиншів не мали — платили лановий податок, звичайно в тій самій висоті, що й селяне. Зачислимо тут далі вільних слуг та слуг-невільників, що їх також оподатковувано. Перші платять (в 1456 р. Великоп.) 12 гр., другі 17% річної платні. Податком від голови також був раз обложений кметь з жінкою, так само загородник з жінкою (Великоп. 1456). Селяне на волоськім праві платили податок від сотки овець.

5) *Руське духовенство.*

Руські сьвященники, особливо сільські, далеко не мали тих привілеїв як латинські. Вони мало чим різнились від селян і були обгорнені різними данинами. В наших податкових ухилах згадують ся вони лиш раз (1472, що платять 6 гр. Се податок більше поголовного характеру, бо не подано ніякої основи до визначення його. Звістний проєкт з 1477 р. говорить про руських попів, однак не подає проєктованої висоти податку: визначене його полишає *locorum petitis*, так само що до Волохів і пустих сїл.

6) *Жиди.*

Про Жидів мало маємо звісток, мабуть при кождоразовім шоєї й вони платять податок від вартости майна, в висоті два рази більший як звичайні міщане.

III.

Способи накла даня, вибираня податків і податкового поступованя.

1) *Накладуванє податку.*

Власть накладати податки має тільки шляхта Королівські внесеня. Загальний з'їзд може ухвалити часом. Звичайно компетентні тут земські соймики, куди часто загальні сойми відсилають внесеня. Духовенство звичайно ухвалює податок на синодах.

На основі кошицького привілею 1374 р. повсечасним, рік-у-рік вибираним податком єсть лиш поральне з селянських ланів (не враховуємо тут иньших сільських і міських оплат). Сей отже податок вибрано без окремого накладаня й визначеня. В своїй консеквенції кошицький привілей позволяє кождий иньший надзвичайний податок лише тоді, як упривілейовані стани (духовенство й шляхта) подадуть на те свою згоду. Тому то наложити надзвичайний податок може тільки шляхта, евентуально з духовенством.

Податкових грошей потребує передовсім правительство, отже в потребі звичайно король вносить проєкт надзвичайного податку. Буває однак і се, що зі сторони самої шляхти виходить подібне внесенє. Проєкт подаєть ся передовсім під розвагу головному з'їздови (у Пйотркові), що складав ся з панів і висшого духовенства. Він може остаточно ухвалити податок, коли чує себе компетентним, себто о скільки єї дорадники заступають цілу шляхту, чи то скільки в склад їх входять репрезентанти низшої соймикової шляхти. Коли-ж загальний з'їзд складаєть ся з самих панів і висшого духовенства, або коли зібрані репрезентанти шляхти думають, що не можуть ухвалити податку, не вислухавши голосу соймику — тоді справа переходить і рішаєть ся на земських соймиках чи провінціяльних соймах, для котрих загальний з'їзд визначає термін збору. Зрештою король не мусить подавати проєкт попередю на генеральному з'їзду. Коли з часом виробила ся практика, що всі податкові внесеня стало переходять на провінціяльні сойми й соймики, в тім разі король міг подати проєкт просто до них. Така ухвала вже не потребувала потвердження загального з'їзду. Могло

бути також, що пйотрковський з'їзд не приставав на податок: король повертав ся тоді з проєктом просто до земель. Внесеня переказувались иноді й на відворіть: провінціяльні з'їзди відкладають податкову постанову до Пйотркова, куди мають прийти шляхотські заступники. Особливо бувало се тоді, коли треба було порозуміння з иншими частинами Польщі. Тому то провінціяльні сойми, малопольський і великопольський не збирали ся в однім часі, лише звичайно два тижні один по однім. Деколи великопольський з'їзд посилав своїх повномочників на малопольський сойм і сим способом вкупі ухвалюють податок.

Проект мотивує король на головнім соймі сам особисто, на провінціяльних особисто або через посла. Звичайно вже в проєкті подано напрям, розклад і висоту податку. Одначе власть, що має право дозволу на податок, може свобідно змінити так напрям, як розклад і висоту. Тут отже визначається, який стан має бути оподаткований, в яким напрямі (лановім, доходівім, маєтковім і т. и.) і в якій висоті.

Податок від духовенства може бути ухвалений тою самою дорогою, одначе звичайно податковий проєкт подається спеціально самому духовенству й воно, зібране на синоді, годить ся або відкидає.

2) Податкові уряди й поступованє при зборі податків.

Подимне вибирають королівські урядники, соймові-ж податки земські колектори. Приписи поступованя для зем. колекторів. Поміч старостів при екзекуції. Присяга оподаткованого. Ріжниці в Малопольщі і Великопольщі. Другорядні збирачі. Рахунки й персхованє. Дисти. Надворний, коронний і земський скарб.

Ся часть податкової організації в тім часі дуже важна; хоч головні засади в податкових справах тоді такі самі як пізнійше, то все таки вони більшої заслугоють уваги для того, що се почин пізнійшої організації. Тому то вважаємо конечним перейти всі дотичні постанови. Сю справу оглянемо передовсім у двох напрямках: а) хто має вибирати податки, б) яким способом мають вони стягати ся й переховуватись.

Звичайно, подимне вибирали збирачі, визначені королем, тому соймові податкові ухвали що до того не подають ніяких принципів. Инакше стояла справа з надзвичайними податками. Тут від найдавніших часів вибір ухваленого податку шляхта бере в свої руки, визначаючи до того з поміж себе земських колекторів.

Перший раз являють ся земські збирачі в 1404 р. З королівського акту в справі податку виходить, що кметі податок мають складати в руки своїх панів, сїж віддати спеціяльно до того вибраним збирачам. Останніж мають пильновати, аби податок був належито зібраний. Діяльність колектора контролювано, за спроневиру відповідав він перед судом, вразі його смерти — його діти¹⁾.

В 1447 р. вибрано також земських збирачів, що мали стягнути податок межи Різдом і Поцельцем. В разі потреби примусової екзекуції того податку переводили її старости²⁾.

При ухвалі податку в 1451 р. сказано, що зібрані колекторами (роз. земськими) гроші мають бути віддані в руки двох воеводів, краківського й сандомирського. Їм додасть ся до боку двох зі шляхти й усі разом мають орудувати зібраними грішми і видавати лишень на конечні потреби³⁾. В череквіцькім привілею (1454) подано деякі приписи що до збору податків. Передовсім староста, що переводить екзекуцію, не повинен нічого стягати понад довжну суму для буріфага чи возного⁴⁾. Те саме застерігаєть ся в нешавських статутах⁵⁾.

Докладні постанови про вибиранє податків подибуємо аж в пйотрківській ухвалі 1456 р. що до того податку, який мав бути ухвалений в Корчині й Колі. Передовсім визначено великопольських поборцїв: В землі Ленчицькій — урядник і двох зі шляхти; Серадзькій — шляхтич і ксьондз; Познанській — судя й канонік; Каліській — шляхтич і ксьондз; Гнезненській — так само. Визначене малопольських збирачів полишено самій провінції, бо задля неї головно передано справу соймакам.

Відтак була згода на такий спосіб вибираня: Як хто не дасть половини чиншів на день св. Мартина, тоді поборці з кожного його села забирають 4 воли; колиж і через найблизші дві неділі не зложить податку, тоді поборці мають зайняти секвестром село (*se intromittere*) і сим способом видобути податок (*cum omni iure tenere*).

Що до податку з міст і від Жидів, то сей збір віддано королеви⁶⁾.

¹⁾ Sejmiki ziemskie, додатки ч. 3.

²⁾ Bandtkie Jus polonicum 258: debet pignorarі more antiquo et consueto.

³⁾ nisi pro ardua distribuendos (Дяулон V, 87)

⁴⁾ Jus polonicum 265.

⁵⁾ ibidem 270.

⁶⁾ Jus pol. 291.

В універсалах провінціальних соймів подано ще докладніші приписи. Корчинський постановлює: Колектори від кожного оподаткованого мають відобрати присягу, що така, не иньша, сума всіх його чиншових доходів і майна. Колиж хто має добра в різних околицях, то він присягає в місці свого сталого побуту, в иньших посілостях їх зарядчики з двома заприсяженими кметями або міщанами. Опісля панове мають се ще раз присягою потвердити.

Колиб хто податку не дав, то староста (не поборці, як се було в пйотрківській ухвалі) забирає 6 волів, два тижні по св. Миколаю приходить інтромісія, що триває доти, доки не вибереться відповідної суми.

По містах, як хто не заплатить у два тижні після речинця, податок подвоюється, відтак наступає екзекуція до тої висоти.

Податковий універсал має каштелян або його заступник наказати оголосити по містах і городах міщанам сильним і зрозумілим голосом (*alta et intelligibili voce*)¹⁾.

Поміж корчинським і кольським універсалом подибуємо деякі ріжницї²⁾: Кара (*pignus*) наступає аж дві неділі по терміні, до того забирається лише 4 воли й аж по других двох неділях займається село (*intromissio*) до вибрання подвійної висоти, за дальші ще дві неділі — почвірної.

Поборець записує відобрану суму в реєстр і дає поквитоване на вибрану суму; з другого боку оподаткований квитиє збирача, щоб сей мав чим виказатись при обрахунку.

До міст визначені поборці (не полишається виключно королеві, як того хотіла ухвала з'їзду) мають разом з королівським урядником (*cum notario regali*) наглядати, аби податок вибрано справедливо. Вони мають опікуватись скринями, куди складались гроші. Вони, *deputati* з поміж шляхти й міщан, мають переховувати ключі від сих скринь. Властитель міста чи городу має бути присутний при вибиранню міського податку для контролю.

Хто має посілости в різних місцях, платить за всі в місці побуту, беручи поквитоване від колектора, що вибирає по далеких добрах.

В р. 1458 призначено колекторам за труди по 20 гривен.

Деякі нові постанови податкового поступовання подибуємо в малопольським податковим універсалі з 1472 р.³⁾.

¹⁾ Jus pol. 297.

²⁾ Рачинський Codex dipl. M. Pol. 175—9.

³⁾ Jus polonicum 311.

Старості наказано переводити над непослушними сильну екзекуцію (*pignoratium*): хто би з шляхти противив ся, того, як приказує ухвала з'їзду, треба позвати й ув'язнити і не випускати, хиба за словом чести або за кавцією. Попереду однак дати йому спромогу боронити ся поданем квітів і реєстрів колектора. Коли однач він так упертий, що не ручить ані честю ані кавцією ані не виправдуєть ся, такого вкинути в вежу й не увільняти, аж зложить довжну суму разом з карою. Коли-б візваний не ставив ся, то староста має зайняти село, доки не зложить податку й кари. Староста має також оголосити, аби писарі не казали собі платити при вибираню податку. Видно, що надужитя бували часто.

При ухвалі чопового в 1489 р. для Малополющі були такі приписи¹⁾: Колекторів вибрано сим способом: В землі Краківській — каштелян і двох зі шляхти; Сандомірській — каштелян, земський судя й трох зі шляхти; Люблинській — каштелян, земський судя й один зі шляхти.

Сї збирачі мають іти до кожного міста з королівським листом і писаром (*notario*), наперед до королівських міст, відтак духовних і шляхотських. Всюди мають визначити двох міських райців на другорядних поборців (*exactores particulares*). Сї мають зложити присягу на хрест, що будуть при збираню справедливі й безінтересовні. Подібно й по селам визначають ся партикулярними поборцями заступник війта і двох присяжних, що також складають присягу. З сїл зібрані гроші вивіляють ся до міста, що належить до того самого пана. Як такого міста нема, тоді колектори визначають відповідне місце. Сандомірська земля ділить ся на шість округів, краківська на два. Відтак колектори, чи разом чи по два чи поодинокі, візитуєть що два місяці міста й села, беруть з рук другорядних поборців гроші, перевівши рахунок і поквитувавши їх. Опісля віддадуть сї гроші каштелянови, сей переведе рахунок, поквитує колекторів-товаришів і зложить до переховку під спільним наглядом. Орудувати грішми мають каштелян і воевода дотичної землі в порозуміню (*cum scitu et intelligentia*) з королем.

Як в 1456 р. поступованє при вибираню податку було дещо иньше в Великопольщі, як Малополющі, так само й тепер²⁾.

У Великопольщі головні колектори (єпископи, воеводи й каштеляни й по двох зі шляхти) з'їзджають ся чотири рази в рік

¹⁾ Cod. epist. saec XV, I, 304.

²⁾ Cod. epist. I, 307—308.

в котрім будь місци на обрахунок. До того ще самі складають справозданє на великопольськїм соймі в Колї або Клодаві¹⁾.

Староста має нагляд, аби слухано поборцїв (другорядних, *exactores*), що мають око на недозволену продаж пива²⁾.

Кожний поборець (*exactor*) дістає 50 гривень плати за кошти й трудн.

Зі сїльських коршмів збирають податок парохи або ксьондзи, делеговані єпископами. Вони 4 рази в рік їдуть здавати рахунки колекторам. За кошти визначаєть ся їм за кожний грїш від бочки — один квартник, одначе все таки складають присягу на справедливість.

Міський податок віддано цілком королеви, що, як бачили ми, бувало звичайно.

Зібравши всї соймові постанови що до способу вибираня податків маємо такий образ:

1) Зібранєм соймових, надзвичайних податків займають ся збирачі вибрані шляхтою на соймі чи соймику;

2) тими колекторами бувають звичайно земські достойники, у Великопольщі допускають ся тут також духовні особи;

3) в містах звичайно збирають міський податок (*шос*) королївські урядники, буває однак, ще для контролї визначають ся тут депутовані колектори;

4) при податках, що їх вибранє розложене було на довший час, головні збирачі (*deputati collectores*) визначували другорядних поборцїв (*exactores*), що присягою зобов'язувались до справедливости;

5) засадою до визначеня поборових одиниць була присяга оподаткованого, евентуально його заступника з двома сьвідками;

6) для контролї при обрахунках подають ся при стяганю обосторонні поквітованя;

7) до примусової екзекуції уживаєть ся сильних способів, як забранє худоби (*pignoratıo*), позов, ув'язненє, *roena regalis*, інтромісія;

8) екзекутивними орїанами при тім служать королївські уряди;

9) зібрані гроші, як є другорядні збирачі, передають ся після обрахунку головним колекторам, як їх немає то сї просто передають в руки одного з них, звичайно каштеляна;

10) головні колектори мають подавати справозданє й рахунки на соймику (Великоп.);

¹⁾ *Facient rationem omnibus dominis et communitati harum parcium, quando essent requisiti in conventione Colensi aut Clodaviensi congregatis.*

²⁾ Вони мають також догляд над додатковим податком, призначеним *pro reformatione civitatis.*

11) право орудувати грішми прислугує звичайно каштелянові і воеводі дотичної землі, одначе в порозуміню з королем;

12) функція збирання податків платна, оплачується або певною з гори визначеною сумою, або додатком до податку.

* * *

З того, що досі сказано, бачимо, що до надвального, королівського скарбу з помежи звичайних податків ішло лишень подимне і стягане його відбувалось королівськими, державними урядами¹⁾. З помежи соймових, надзвичайних податків, то деколи віддавано королеві податок з міст і від Жидів. Не вміємо на певно сказати куди йшло се подимне, що містилось вже в лановім (1404, 1447, 1472), здається нам, що йшло в заряд земських колекторів.

Всі інші надзвичайні податки не віддавались вже в королівські руки, бо там не можна було-б провадити над видатками контролі. Тому то вже від самого початку податкових ухвал (1404) збір і орудуване податковими грішми віддається вибраним колекторам (*deputatis collectoribus*), аби сї нормували видатки кінчними потребами. Сї колектори не були лишень орудовниками й наглядачами грошових видатків, вони були й виконавцями соймових ухвал. Тільки в переведеню збору допомагав їм староста.

Се отже завязок пізнішого коронного скарбу, куди в XVII в. пішло й подимне.

В тім часі кожда земля мала свій окремий заряд. Бувало й так, що поодинокі земля, сама²⁾ для себе, на свої потреби, ухвалювала податок і своїх визначала зарядчиків. Се був земський скарб (*thesaurum terrestre*).

За проєкт публичного скарбу (*thesaurum publicum*) в 1477 р. говорили ми вже вище.

¹⁾ Аби мати ввічці виображені про визначені і збір королівського податку, згадаємо за єдикт королівської ради в справі порального з 1489 р. або 1490: Задля великих непорядків у видаваню порального постановлено, аби королівські писарі (*notarii*) ходили по всіх землях і разом з місцевим бурграфом або підстаростою, ще й з двома віродостойними землянами, звідали всі духовні й сьвітські села. Наперед мають доневатися від солтиса, взагалі начальника і двох присяжних селян, аби під присягою подали число ланів, осілих і пустих. Опісля такуж саму присягу мають відобрати від дідича і списати число осілих і неосілих ланів. На випадок обманство треба поля докладно виміряти і на влстителя наложити кару 40 гривен (*pena regalis*). Коли-б пана в селі не було, ся кара спадає на солтиса й присяжних. Коли-б пан уймав ся присягти, платить сю кару аж до почвірної висоти, инакше наступає інтромісія (*Akta grodzkie i ziemskie t. XV, N. 2000. Що до дати див. Балцера Corpus juris pol. ст. 70*).

ЗАКІНЧЕННЯ.

Всі дотеперішні наші висновки закінчимо ще кількома загальними увагами. З поодиноких зіставлень податків бачимо, що найчастіше оподатковані були селяне, далі міщане, опісля духовенство і шляхта. Що до родів податку, то попереду йде лановий, відтак маєтковий, вкінці доходовий. За мало маємо матеріалів, аби подати ближші порівняння, все таки можемо зробити кілька висновків. Попереду цікаво, який податок давав найбільшу суму доходів для держави? Знаємо, що на підставі дуже високого й широкого оподаткування в 1456 р. зібрано у Великопольщі 25.000 зл. Тут входив передовсім доходовий (50%) і маєтковий (4·15%) податок, побіч інших. Коли зважимо, що селянин платив з лана звичайно 12 гр. то згадана сума могла-б бути розділена в формі ланового на близько 63000 ланів. Виходить отже, що Великопольща, маючи таке число ланів, могла-б таку саму зібрати з ланового, в кождім разі сума ланового перевищала поодинокі інші податки. Що був вищий навіть від 50%-ого податку з чиншів, видно ще й з того: Селянин платив панови чиншу коло 24 гр. з лана¹⁾, приходило отже від пана за кожного селянина 12 гр. себто тільки, що ланового, але за те відпадають інші роди ланового (від міщан і дрібної шляхти). За час цілого нашого періоду малопольський селянин за один лан видав коло 238 гр., як тим часом шляхтич заплатив 22·2 гр. себто лиш 23% того, що в формі чиншів взяв від селянина в тих самих роках, коли платив доходний податок. Згадана сума 238 гр. стоїть до суми чиншів, що в 1447—1488 р. прийшло з одного лану в користь пана, як 1·19 : 5·04, коли-ж сума шляхотського податку була лиш мало що вища над 2% всіх чиншових доходів²⁾. Коли будемо уважати взаємини поміж земським власником і селянином такими, що з одного боку стоїть власник, а з другої його приватна власність, то з того побачимо,

¹⁾ Див. постанови сеймику в Красноставі 1477 р. (Sejmiki ziemskie, додатки ч. 184). В західних провінціях Польщі сей чинш певно не був менший.

²⁾ Коли-б хто хотів приладнати тодішні відносини до нинішніх і докладно зрозуміти податковий тягар тодішнього селянина, то справа виходить так: В 1477 р. за корець вівса платилось 2 гр., ячменю 3 гр., пшениці 4 гр.; коло того часу від вартував коло 48 гр. Селянин отже на лановий 12 грошовий податок мусів продати 6 корців вівса. Коли до того возьмемо величину лана коло 30 моргів, то сей податок на наші відносини буде коло 36 корон. Коли зважимо ще щорічні два рази вищі чинші в користь пана, подимне й інші різного рода данини й prestaції, то можемо мати виображені, який тяжкий був стан селянина в XV ст.

що властиво для шляхти було догіднійше самій платити 25% або 12·5%-овий доходний податок, як признавати так часто ланове. Тим селянин дуже біднів, що знов виходило в некористь дідича. Тут одначе переважає шляхотський становий егоїзм і страх перед евентуальними податковими реформами.

Знов не треба думати, немов би то дідичі дебровільно прикладали свою руку до збідніня селянина в їх некористь. Вони уміли винайти таку дорогу, що й селянин мусів дивити головний податковий тягар і шляхтич не відчував так дуже на власній кишені економічної руїни свого підданого. Маємо тут на думці заведене фільваркової двірської господарки. Шляхта привикла уважати селянські ґрунти, навіть їх самих, за свою приватну власність і почувала себе в праві по своїй волі відбирати чи переймати селянський ґрунт до комплексу двірських ґрунтів. Вона побачила, що особисте господарюванє на ґрунті усуває його від дотеперішнього податку, що належав ся на основі кошицького привілею. За тим далі увільняв ся він і від соймових ланових податків. До того від часу завойованя Прусів почала задля користних торговельних відносин фільваркова господарка поплачувати ся. Вийшло отже, що головною основою до економічної еґзистенції шляхти, замість дотеперішніх чиншів від селян, стала ся велика рілньнича господарка. Аби можна оброблювати сю землю, заводять ся помалу панщина себто примусова робота селян на панських ланах. Сим способом вийшло, що хоча державні потреби сильно зросли, хоча селянин був дуже перетяжений податками й данинами, найшов ся спосіб, щоб і не здіймати з селянина тягару, не знаходити иньших способів оподаткованя і щоб біднота селянина не дошкулювала панови. Свобода від мит, що шляхта добула для себе в сїм периоді, піднесла рух в продажу рілньничої продукції дворів. Чимраз далі не треба було оглядати ся, чи селянин може грошовими чиншами вижити пана: натуральні данини й панщина вистачали. Коли перед тим не мав селянин звідки заплатити чинш до двора, то властиво годі було переводити якусь еґзекуцію, тепер на роботу на панський лан він мусів пійти, тим більше що майже зовсім заперто селянам дорогу до виходу.
